

Biskop Th. Skat Rørdam og Kirkefondet

af Carl Trock

Skat Rørdam og Kirkesagens venner fik et langt og betydende samarbejde. Forhistorien er kendt og bør gøres kort¹. Det er uklart, hvad lægfolkene sidst i 1889 havde tænkt sig, vist ved et nødråb at henlede opmærksomheden på den kirkelige nød i København og årsagerne dertil. Men de søgte samarbejde med byens præster. De fandt i nogen måde sammen, enighed om mål og midler var der ikke, og allerede da kom det til sammenstød mellem de højkirkelige præster og Harald Westergaard. Andre forstod dem noget bedre. Rørdam var da for, at de store sogne i forstæderne måtte deles. Han havde vel hovedæren for, at henvendelsen til ministeriet mandede ud i, at der burde nedsættes en kommission om de kirkelige forhold i Kbh.²

Men forskelle mellem Rørdam og kirkesagens folk var der. Om Henry Ussings »Menighedsliv og Kirkeliv«, som H. O. Lange kaldte »Vort kirkelige Program«, skrev Rørdam: »Hans Grundtanke er, at man skal samle indenfor Folkekirken den bevidst troende og *bekendende* Menighed. det er jo paa en Maade, hvad vi alle har stræbt efter; men han vil have denne Menighed, (som han paralleliserer med det Hellige i Templet) fast organiseret«, det er mig uklart hvorledes, »og denne Kreds skulde saa i Forbindelse med Præsten optage Arbejdet i »Forgaarden« – Folkekirkens døbte »Medlemmer««. Meget tankevækkende er især, at den enkelte ikke skal arbejde for sin egen frelse, men som lem i menigheden arbejde for menigheden. Der er også tanker, der kan føre lige ud i sværmeri. – 2 år senere fortsatte Rørdam efter at have talt i Ussings tidligere menighed i Vejlbj: Hvad han der havde sat i gang var »opstillet Stads uden virkelig Rod«. Tanken om menighedssamfund er i virkeligheden ikke andet end et nyt forsøg på at give »Guds Menighed en synlig Skikkelse«, hvad der *må* mislykkes³.

Et er kritikken af andre, andet selv at gøre det bedre. 15/10 90 talte Rørdam om »Sogneforholdets kristelige Betydning« og sagde bl.a.: Hvem er så menigheden i sognet, som en præst beskikkes for? Klart nok de troende. Er det så »de hellige« eller »den levende Menighed«, mens resten godt må yde ham tiende, men ellers har han som præst intet at gøre med den. Sådan tale er i høj grad mislig, misbruget ligger snublende nær. Jesus siger, at Faderen renser sin menighed ved døden, ikke her ved udelukkelse af menigheden. »Nej, til Sogne-Menigheden hører alle de døbte i Sognet«, som ikke åbenlyst har løssagt sig fra de-

res dåbspagt og lader sig betjene af »Sognepræsten med Ordet og Sakramenterne«. Enigheden med kirkesagens venner viste sig i det følgende: Det er en præsts hovedopgave og pligt at være for sin sognemenighed så meget som han kan, men sogneforholdet rummer også en pligt for sognemenigheden, særligt de bevidst troende, »at Menighedslivet maa bevares i denne Kreds«. Der er kun talt om sogneforholdet, hvor præsten kan træde i personligt forhold til de enkelte. Hvor der er sogne på 20.000-50.000, ja endnu flere, der er sogneforholdet »betydningsløst og væsentlig ophævet«⁴.

Først 18/11 1890 blev kommissionen nedsat. Ministeriets og biskoppens overvejelser tog tid, stadens provster og Kbh.s præstekonvent skulle høres. På to møder havde konventet enstemmigt erkendt, at antallet af kirker og præster måtte øges. Et mindretal, hvortil stiftsprovst Rothe hørte, fandt, at det ønskede mål om små sogne og kirker var uigennemførligt, der måtte arbejdes for nye kirker som hidtil. I sin erklæring opfordrede Rørdam indtrængende biskop Fog til at anbefale andragendet. Skulle folkekirken fortsat være folkekirke, måtte folk kunne vide, hvem der var deres præst. Det krævede sogne på 10.000 indb. Selv fandt Fog det viste initiativ overmåde glædeligt. Folk og samfund må erkende det uholdbare i, at hovedstadens masser har forhold, som er helt utilstrækkelige til at drage dem til Gud. Udbredes den erkendelse i befolkningen, så vil den også betale omkostningerne. Det mål som bør tilstræbes er menigheder, hvis »Folketal ikke væsentlig overskrider 10.000«, som får en kirke og 2 præster. Det kunne ikke nås i den nærmeste fremtid, men der bør gøres skridt henimod det, men nogle nye kirker må ikke anses for »en sluttelig og tilstrækkelig Ordning«⁵.

Marts 1892 forelå betænkningen. Flertallet foreslog sogne med mellem 16.000 og 20.000 indb. og med 3 præster, det betød 6 nye sogne; mindretallet var Westergaard og Rørdam, der foreslog, at nye sogne blev på ca. 10.000 indb. og fik 2 præster. Flere kirker blev næppe dyre-re, andre merudgifter kunne og burde bæres⁶. En forudsætning var faste og nivellerede lønninger, en anden at stat og kommunerne (Kbh. og Frederiksberg) over 5 år betalte henholdsvis ialt 750.000 kr. og 300.000 kr. og en årlig kirkelig ligning på 150.000 kr.

Nu fulgte en stadig mere intens debat om de store tilskud til kirkerne. Det blev et hovedemne ved kommunevalget i Kbh. foråret 1893. Oppositionens liste, socialdemokrater og mere eller mindre radikale venstre-mænd, tog alle de ledige mandater. Kirkesagens venner, der allerede i ventetiden 1890 havde dannet »Udvalget til Kirkesagens Fremme«, ud-sendte pjecer, som grelt skildrede kirkenøden i Kbh. Volf advarede: Det skaber splid om det opnåelige, og her skildres forholdene ensidigt, det

skader sagen⁷. 19/4 93 indbød Udvalget til forhandlingsmøde i koncert-palæet, som mere end fyldtes. For nye kirker talte Rørdam og Westergaard⁸.

Hårdere gik det næsten for sig ved de interne drøftelser om lovudkastet. I Kbh.s præstekonvent stod debatten 12/9 92 dels om, hvor mange kirker man kunne forde, dels om midlerne dertil og om fast løn og faste takster ved kirkelige handlinger. Det var nok et spørgsmål om, at de højkirkelige med de bedste embeder skulle tage en net lønnedgang, men også om hele præstestandens sociale status og også om fremtiden: Blev menighedens offer til præsterne afskaffet, så blev folk vænnet af med at yde til kirken, og det kunne få følger, når stat og kirke skiltes. Forgæves søgte konventets formand, Rørdam, at få det lille mindretal til at opgive sit stade⁹.

9/3 93 fremsatte kultusminister professor C. Goos i landstinget lovforslag om de kirkelige forhold i Kbh., svarende til flertalsforslaget fra kirkekommissionen, for de kirkelig sindede ventede spændt derpå. Han sluttede tilfreds debatten, der var kun kommet afvisning fra den kant, hvorfra det var ventet, nemlig P. Knudsen¹⁰, der gik imod unødigt tvangsligning. Ministeren havde ikke ret, nok var Højres akademikere og byfolk positive. Men 2 af tingets 18 store jordejere var bestemt imod. Stamhusbesidder Hannibals Sehested fandt ligning rationelt, der skulle blot lignede langt mere og staten yde anderledes beskedent. Hvis han havde udtalt sig skarpere, så havde lensgreve Chr. Ahlefeldt-Laurvig tiet om, at han ikke ønskede forslaget videre. Man kunne give støtte i fattige kommuner, her var tale om landets rigeste. I en vanskelig tid for landbruget skulle nye byrder ikke flyttes ud på landet fra Kbh.¹¹.

I en erklæring om en anden sag skrev biskop V. Sthyr om den behandling, hvor han var medlem af landstinget valgt af Højre, »at den herskende Betragtning ... hos Flertallet ... var den, at København selv burde udrede Udgifterne til de kirkelige Forholds Ordning«¹². – Anden modstand kunne ventes, 22/8 93 skrev Frede Bojsen, der stræbte mod storpolitisk forlig, til højremanden Lars Dinesen, som også arbejdede derpå: Jeg har forgæves søgt Goos og beder Dem sige ham: »Kirkeloven er jo Vanvid«, kan kun ordnes sammen med en præstelov, og der er Goos langt borte¹³. – Ikke underligt at lovforslaget ikke genfremsattes.

Udvalget for Kirkesagens Fremme, hvor Westergaard var formand, tog fat uafhængigt af, hvordan det gik regeringens forslag. Lange fx troede ikke, at det gik igennem¹⁴. 16/4 93 gjorde han op, da må kirkesagen »gennemføres af Udvalget«. Afgørende var »det aandelige Program«, når lovforslaget da var forkastet, så han opgaven i at få bisperne og præsterne til at tage fat¹⁵. – Økonomisk set var det smalhals for Udval-

get. Det illustrerer et par sager, som også viser autoriteternes holdning mod det: De var ikke ensidigt afvisende.

Udvalget havde overtaget Bethlehems kirke fra »Foreningen til Opførelse af smaa Kirker«¹⁶. Da Hellig Kors kirke var indviet 1890, blev den filialkirke i det sogn og Jul. Ifversen ordineret medhjælper der. I løn fik han 300 kr. af kirkens præster, fra Udvalget 1100 kr. og 700 kr. fra »Begravelsesvæsenet«. Kirkens drift bekostede Udvalget. Det spurgte 8/4 93 ministeriet, om det ville overtage kirken og udgifterne til den og præsten. Hvis ikke, ville det stille kirken til rådighed for kirkestyrelsen, forudsat at begravelsesvæsenet stadig gav tilskud. Udvalget udtrykte samtidig ønsket om, at kirkens præst fik anvist det nærmeste område ved Bethlehems kirke som sit distrikt og at hans arbejde begrænsedes dertil. De 300 kr., som han havde fået, tilbød Udvalget som løn til en ny ordineret medhjælper i sognet, som så kunne bistå præsterne i stedet for Ifversen.

19/4 bad ministeriet Fog om en udtalelse. Det bemærkede, at det ikke så grund til, at det offentlige overtog kirken, og spørgsmålet om et distrikt til kirken måtte præsterne afgøre ved privat overenskomst. Paulli var enig med ministeriet, og de nævnte 300 kr. kunne ikke række til løn for en medhjælper, og præsterne ved Hellig Kors kirke var ringe lønnet og kunne ikke yde mere. Selv om beboerne i et distrikt frit kunne bruge en anden af sognets præster, så talte det imod en oprettelse deraf, at de andre præster mistede indtægten derfra, og det kunne de ikke bære. Fog mente, at Ifversen havde vist megen nidkærhed og fundet ikke ringe påskønnelse i sin kreds, men sognets præster havde også vist ham billig imødekommenhed. Det var arbejdet i det hele sogn som skulle fremmes, ikke særligt det ved den lille kirke. 19/6 afslog ministeriet tilbudene.

10/4 93 skrev Udvalget påny til ministeriet for at få støtte fra »Begravelsesvæsenet« til den midlertidige Nazaret kirke. Den gjorde god fyldest for den omboende fattige befolkning. Menigheden ydede præstens løn, men arbejdet øgedes, og det var meget ønskeligt, at der kom 2 søndagsgudstjenester. Så måtte lønnen stige. Sagen gik til Paulli. Han svarede 22/4, at selv om der blev handlet mod bestemmelserne fra kirkens indvielse, og at en opfyldelse af ønsket kunne få uheldige konsekvenser, så foreslog han at give 4-500 kr. årligt i 5 år. Virksomheden fra kirken »har haft en ikke ringe Betydning« og fortjener støtte. Fog tilsluttede sig 29/4, at der blev ydet så meget som muligt. Her blev øvet »en virksom, ihærdig og gavnlig Indflydelse«, hvor der høj grad trængte til kirkelig vækkelse. Men Begravelsesvæsenets bestyrelse afslog. Midler fra »De Københavnske Kirkers Fællesfond« strakte ikke til, når

der som afsavn for indtægtstab fra kirkegårde og kapeller var ydet til ældre og nyere kirker. Der var – egl. for én gang – givet 1000 kr. for de første 2 år til Bethlehems kirke og dog for 1891-93 700 kr. årligt. Der var disponeret over alt, hvad fonden fik fra begravelsesvæsenet, mens der opstod den ene privat tilvejebragte kirke efter den anden, uden at behovet for nye kirker blev afhjulpet. Hvad der kunne undværes, måtte gives til de nyere kirker, for de ældre fik mest. Enstemmigt anbefalede bestyrelsen, at Nazaret kirke ikke fik noget og Bethlehems kirke ikke fik længere. Bestyrelsen bestod af provsterne Paulli og Rørdam, og fra kommunen borgmester H. N. Hansen og F. Abrahamson. – Ministeriet videregav afslagene 29/8¹⁷.

1893 udgav sognepræst G. Schepele en pjece med hvas kritik af kirkesagen. Han afviste, at Kbh. var så kristendomsfjendsk som udvalget siger, dets program kaldes uigennemførligt, og til de mange nye embeder kan der ikke findes egnede præster. Videre hævdes, at det er umuligt at få den personlige forbindelse mellem præst og menighed, der er målet med de små sogne, nogle af de sogne vil have så mange fattige, at der vanskeligt kan oprettes en menighedspleje. Sidst og ikke mindst ligger bag de små sogne en engelsk-metodistisk strømning og en overspændelse af embedsbegrebet, der er uluthersk. Afsluttende berørte Schepele ganske kort præstelønningsspørgsmålet som modstander af fast løn¹⁸.

I sin anden beretning om Udvalgets virksomhed, afsluttet marts 1894, hed det, at rigsdagssamlingen 1893/94 var sluttet, uden at kirkeloven var genfremsat. Efter alt hvad der kan skønnes, er der hverken i landsting eller folketing den mindste stemning for at opfylde det krav om støtte, som kirken mener at have.

31/10 94 indsendte biskop Fog en skrivelse til ministeriet fra Schepele, L. H. Schmidt, Lützhøft og J. Holck, sognepræster ved henholdsvis Trinitatis, Helligånds, Sct. Pauls og Vor Frelses kirke. De havde 26/4 foreslået, at der ikke blev bygget kirker inden for søerne, men at området her fordeltes på sognene i den indre by, hvor folketallet gik ned. Fog havde forgæves søgt at få dem til at tage forslaget tilbage. Hvor der var rejst fine bygninger for kunst og videnskab, var der ikke kirker med en kaldende røst, det anså han for »en Ulykke«, som var kirken gammel og udlevet.

Præsternes forslag var beregnet på sogne med ca. 16.000 indb., noget som næppe nogen købstad vil affinde sig med, fortsatte Fog. Kirkekommissionen havde vel foreslået sogne med 16-20.000 pr. kirke, men et »paaagtelsesværdigt« mindretal mente, at 10.000 burde være det normale. Vel falder folketallet i den indre by, men intet sogn bliver mindre,

end det er ønskeligt, og kirkerne besøges af talrige skarer, omend nogle præster ikke kan drage menigheden til sig. Kommunale embedsmænd havde før foreslået noget sådant, men det havde gejstligheden bestemt imødegået. Nu genoptager de 4 præster »uadsurgte« og uden noget mandat forslag, som er højst fordærlige for kirkesagen. Fog tilrådede, at ministeriet ikke tog hensyn hertil.

De 4 præster havde ment, at de påpegede et forhold, som kirkekommissionen havde overset, og det gav penge til flere præster og kirker, hvor det var mest tiltrængt. Stiftsprovst Paulli havde 26/5 ledsaget skrivelsen med, at det nævnte forhold med tiden fortjener opmærksomhed. Gennemførtes det nu, blev city-sognene »noget for store«. Her pegedes på, at en udvidelse af de sogne nu ikke måtte gøres umulig, og det kunne i høj grad lette gennemførelsen af regeringens lovforslag. Bliver det gennemført, skaber det ikke økonomiske vanskeligheder for præsternes løn. Præsterne har ikke tænkt på at få indtægter fra Johannes sogn, men som befolkningen i deres sogne aftager, må de dog tænke på en forbedring af deres kår.

Den skrivelse fik nok Fog til 28/5 at spørge Rørdam om hans mening. Den kom 27/6 udførligt, men ret så konkret: Når præsterne mener, at det kan blive nødvendigt med offentlige løntilskud, hvis der ikke kommer en ny lov, så er det normalt, at lønnen følger det krævede arbejde. Folk vælger nok bolig uden for søerne, men søger til kirke inden for dem, så lønnen vil næppe mindskes for de præster, der samler en menighed. Forslaget giver urimelige sogne, fx skal Sct. Pauls have 22.000 indb. og sognet gå helt til søerne. Christianshavns 2 kirker får 20.560 indb., men får næppe noget af den indre by, og med næsten 18.000 indb. kan Holmens sogn ikke forøges. Præsterne har regnet med 9.000 indb. for lidt, så der bliver 65.000 indb. at fordele på Vor Frue, Trinitatis og Helligånds sogne. Det forslag vil ikke være heldigt.

Det henlagdes i ministeriet¹⁹.

Sidst i 1894 meddelte Fog sine venner sin forestående afgang, og han bad biskop Swane overtale biskop Harald Stein til at blive hans afløser, ham havde han peget på over for kongen, da Paulli ikke ville være biskop. Ellers var der tilbage kun den frygtede mulighed, Rørdam, en grundtvigianer og med ham et kirkeligt systemskifte, hvad det for såvidt også blev til.

»Bispevalget« 1895 er skildret nogle gange af P. G. Lindhardt og sidst af Kamma Struwe²⁰. Gentagelse er unødvendig, men nogle træk bør nok fremhæves mere. Alle Steins betænkeligheder i december 1894 havde nok afgjort sagen. For et afslag talte reelle grunde mente Stein,

det var en »uafviselig fordring«, at Sjællands biskop var videnskabeligt rustet, især med tidens opgør med troen og rationalisme på vej. Imod talte også, at Stein stod uden støtte i præstestanden og blot blev en skyggebiskop. Han fortsatte: Jeg »føler med indre Vished, at min Overtagelse af Embedet« ikke bliver til kirkens gavn og til »usvigelig Kval for mig selv«. »Mit indre tilråber mig Overskrid ikke de dig tilmaalte Grænser og overtag ikke et Embede, som du ikke kan magte«. Også etiske grunde talte imod, at han kom til Kbh.: Det er misligt, at sætte sig i en stol væsentlig for at forhindre, at en anden sætter sig der. Det var en usikker mand, der 12/1 96 stod over for ministeren, der på regeringens vegne og efter kongens ønske tilbød Stein bispestolen. Det foregående ment oprigtigt, dertil kom dog realismen, at Stein kun ville eller turde modtage embedet, hvis kongen ikke ville have Rørdam dertil, eller Rørdam ikke ville modtage det, så var alt anderledes. Men kongen ville ikke endnu en gang tvinge Stein, det havde han sagt til Paulli, og Rørdam ville, viste det sig efterhånden²¹.

Bardenfleth som Stein tænkte frem og tilbage, afgørelsen blev fremskyndet af en præsteanke som efterhånden blev underskrevet af 247 af stiftets ca. 350 præster. 15/2 var Bardenfleths tilbud vel ikke helt trukket tilbage, men regeringen foretrak Rørdam sagde ministeren. Stein betakkede sig igen. 19/2 skrev Rørdam til konseilspræsidenten Reedtz-Thott: Kongen modtog mig »særdeles venlig og efter nogle faa Bemærkninger betegnede [han] mig som Sjællands Biskop og dermed Sagen som afgjort«. Kommet lige fra kongen skrev Rørdam, for han vidste hvor megen del baronen og baronessen tog deri²².

Bagefter vidste Stein, at havde han straks sagt ja, så havde han været Sjællands biskop, og Rørdam vidste, at den eneste han skyldte sin udnævnelse var Stein²³. – Peder Madsen havde funderet om det reelle i det valg: Når det gælder »er Konfessionarius' Stilling nok saa indflydelsesrig som Biskoppens«²⁴. Paulli følte, at flertallet af stiftets præster var »uforskammede nok til at prøve at trodse deres Kandidat igjemmen«, men »Agitation, det er under vor Værdighed«, havde han skrevet til R. Volf 15/2 95. Af Martensen, forgængerens konfessionarius, havde han lært, hvor magten i kirken var eller burde være, hos kongen som summus episcopus med »Prærogativ til at vælge, hvem han vil til Biskop«. Der var gjort, »hvad der *loyalt* har kunnet gøres af de forskjellige, hvis Ord kunde have noget at sige, er blevet gjort til rette Tid og paa rette Sted«²⁵. (Det var altså ikke agitation) Omtrent samtidig skal Bardenfleth have sagt, »at man ikke idelig kan tage Hensyn til »kongelige Ønsker«, da han (Ministeren) har Ansvaret«²⁶.

Det altid energiske Udvalg lagde planer for nye kirker og nye ind-

tægtsmuligheder. I februar 1896 sendte det Rørdam en opfordring til at gøre noget for kirkeforholdene i Kbh., mens der endnu var en interesse for minister²⁷. Rørdam vidste godt, at her lå en opgave²⁸. 29/2 96 skrev han til ministeriet om forstadsognene med op til 63.000 indb. Præsterne arbejde blev let at ordne forretninger, mens store dele af befolkningen blev fremmede for kirken og vænnet til at undvære den. En afkristning var borgerligt set betænkelig, kirkelig set højst sørgeligt, og det kunne få følger landet over.

Rørdam vidste, at ministeriet søgte en god lejlighed til at foreslå statstilskud til nye kirker. Men det var ikke muligt eller ønskeligt, at kirken mest blev en sag for stat og kommune. Den angik menigheden og i hele landet, enhver som ønskede folkekirken bevaret. Fra landet kom mange økonomisk eller åndeligt reducerede til hovedstaden, de trængte særligt til kirkens støtte og vejledning. Både »de unge Pigers Forening« og især »Udvalget for Kirkesagens Fremme« søgte påskønnelsesværdigt at afhjælpe den kirkelige nød. Men det var ønskeligt, at indsatsen blev »indordnet i den folkekirkelige Organisme«, uden at det mistede det frivillige præg.

Rørdam var inspireret af »Biskoppen af Londons Fond«²⁹. Siden 1863 havde det bidraget til, at London var langt bedre forsynet med kirker end Kbh. Noget tilsvarende herhjemme kunne vække kirkelig bevidsthed, og der burde oprettes et fond, det kunne modtage penge til nye kirker og præstelønninger i de fattige sogne. Rørdam foreslog, at der i St. Bededag blev samlet ind i landets kirker, og at en bestyrelse med Sjællands biskop som formand indestod for midlernes anvendelse. De øvrige bisper burde høres herom, for det betød meget, at de var positive. Det viste de sig alle at være, især Stein, som fra Vesterbro kendte til sognenes vækst. De undergravede folkekirken og fremmede vantro og sektarisme. Men der var tilsvarende behov i købstæderne og provinsens uvilje mod hovedstaden ville også begrænse indtægten³⁰. – Når landsognene klagede over deres præstelønninger, gik det næppe an at samle ind til præstelønninger, mente en anden biskop.

Forelagt kollegernes erklæringer kunne Rørdam 17/4 glæde sig over forståelse. Men kollekten gjaldt ikke en rig hovedstad, men dens fattige kvarterer. Her havde fx Hellig Kors sogn med 30.000 indb. kun 2 tarveligt lønnede præster, der burde være 6.

Det gik stærkt, allerede 22/4 godkendte kongen kollekten til »den københavnske Kirkesags Fremme«. Ministeriet havde begrundet den sådan: Når der var ringe håb om statstilskud til nye kirker og sogne, kunne den foreslåede kollekt fremme folkets ansvarsfølelse, mens det hidtidige arbejde blev indarbejdet i folkekirken, uden at frivilligheden

gik tabt. Rørdam havde lovet at foreslå en bredt sammensat bestyrelse, men ministeriet udbad sig og fik bemyndigelse til at give regler for fondets virke.

30/4 indsendte Rørdam forslag til statutter og 4/5 meddelte han ministeren privat, hvem han tænkte sig med i bestyrelsen. Det mente han, at ministeriet kunne overlade til »Sjællands Biskop«. Dette voldte mindst vanskelighed, ellers forestod $\frac{1}{2}$ års forhandlinger, hvor ekspertisen, ministeriets kontorchef O. Damkier³¹, som ministeren måtte være noget afhængig af, og Rørdam, som hørte hjemme i samme kirkelige lejr som Bardenfleth, samt Udvalget skulle finde hinanden. Det sidste holdt stadig bispem til ilden, skønt han havde foreslået, at det udgjorde næsten hele forretningsudvalget og at det fik stort flertal i bestyrelsen. Rørdam vidste, hvorfra pengene skulle komme³².

Damkiers notater om forslagene er talende: Forretningsudvalget får en umådelig magt, »hvad gjør saa Bestyrelsen«? Der er biskoppen end ikke med, han skal dog godkende dets afgørelser. – Ministeren mente, at den ny forening må samle alle retninger, meddelte Westergaard 25/5 efter et møde i ministeriet til de øvrige medlemmer af Udvalget. Han havde svaret, at de vigtigste retninger i menigheden var med, men »den Retning vi havde haft vanskeligt ved at komme ind hos, var den der ikke vilde sætte noget aandeligt Spor i næste Slægtled«. – Det var hans yndlings-aversion, de højirkelige. –

Statutterne blev det stadige problem. Damkier indvendte: Der nævnes ansættelse af lægmænd, bymissionærer er dog Indre Missions opgave. Det var til at få ud. Værre var kontorchefens indvendinger mod mange paragraffer: Ved § 1: Folkekirken bør stå i første linie, og det må forudsættes, at den folkekirkelige styrelse skal bringe den forsvarlige ordning. Det er dens bestræbelse derpå, som fondet skal støtte. – Ved § 2 stilles distrikter på 5.000 indb. før sogneinddelingen. Den skal først iværksættes, og det vil distrikterne hæmme. Kirkefondet bliver nærmest et nyt Udvalg. – Ved § 3 bør fondets opgave især være at bygge nye sognekirker. Der bør først virkes for distrikterne, når der over det hele er en nogenlunde sognedeling. – Ved § 4 bør Udvalget overdrage fondet sine ejendele og også dets forpligtelser. – Ved § 5 bør ministeriet stadfæste valg af bestyrelse – og ved § 8: »Forandringen i Statutterne bør altid stadfæstes af Ministeriet, hvis Samtykke ogsaa bør indhentes ved Virksomhedens Ophør og Overdragelse af Ejendele«. – Det var vel sådant, der fik Rørdam til at skrive til Westergaard, så bliver fondet »en kgl. Bank« eller noget ministerielt³³.

Nye forslag kom ind med tillempninger, men ikke nok. Damkier bemærkede: Alt hvad der skulle »tilsikre Ministeriet Tilsyn med Fondet«

er udeladt, som mange andre ændringsforslag. Bestyrelsen skal vel ikke blot godkende forretningsudvalgets budgetter, men også den årlige virksomhedsplan. – Westergaard skrev til Rørdam, ifølge koncept 19/5: Damkier er »fuldstændig uden Forstaaelse« for menighedens synspunkt. En fastholdelse betyder sprængning, så hvad der kommer fra kollekten styres af ministeriet, resten er en fri folkekirkelig virksomhed. Kollekten bliver straks dræbt, den ledende og bedende menighed vil holde sig tilbage. Bliver Udvalget en folkekirkelig institution, vil menighedens kærlighed til den forsvinde. Det ville glæde Westergaard at se »Bispeembedet voxe i Indflydelse og Kraft, idet Tyngdepunktet forskydes« fra ministeriet til biskoppen. Kommer Sjællands biskop »med en uafviselig Fordring, saa vil det være af største Betydning i vor Folkekirke. Den troende Menighed vil fylke sig om sin Biskop« og se op til ham som vejleder, mens en minister udnævnes idag og afskediges i morgen af politiske grunde. Ministeriet må give sig over for alvorlig vilje mod det juridiske statskirkeapparat. Vi kommer, sluttede W., når De stiller Dem i spidsen, »De skal ikke frygte for at vi ville, som De udtrykker det, spænde Dem for vor Vogn. Vi ville spænde os for Deres Vogn«³⁴.

23/5 skrev Rørdam tilbage efter et møde med ministeren: Alt er ordnet tilfredsstillende. Bardenfleth sagde, at Damkier havde udtrykt sig som en ministeriel embedsmand må det. Han ville i det væsentlige modtage vort forslag. Jeg tilbød ham, at Sjællands biskop sender regnskab for kollekten og sagde, andet har ministeriet ikke krav på. Formelle ændringer rettes, Gud give, det er ordnet. 25/5 skrev Westergaard til Udvalgets øvrige medlemmer: Vi bør måske holde på, at Udvalgets forslag til forretningsudvalget sendes ud sammen med opfordringen til at træde ind i bestyrelsen, så de, der går ind i den, samtidig godkender forretningsudvalget og lovene på én gang. I en samtale med ministeren havde denne sagt, at Udvalget ikke uden videre kunne fortsætte i det nye fond. Jeg svarede, at det kun gjaldt kollekten, og det berigtigede han. Han anså det for givet, at den mest skal gå til sognekirker, og på landet vil man ikke give til præster i Kbh., man tror de har store indtægter. Jeg forklarede, at vi på vore møder rundt om lægger hovedvægten på at få præster, og det er ikke vanskeligt at vinde forståelse. Han berørte sammensætningen i kirkefondet, udtalte sig ellers sympatisk om vort arbejde, som det nu var, at lokale komiteer bygger kirker, som staten da kan støtte. Westergaard tilføjede sin konklusion: Jeg tror som Rørdam, at vi må skille kollekten og den øvrige virksomhed »klart fra hinanden«.

Sommeren gik med overvejelser i Udvalget³⁵ og med ministeren.

Westergaard hørte fra Rørdam, at han 22/7 havde indsendt omredigerede statutter, uden at have fået svar. 21/8 skrev Rørdam, at det var kommet: Ministeren kan ikke acceptere min affattelse, hvor meget han end ønsker det. Han beder om et møde, hvor Westergaard kommer med. Denne rundsender brevet og tilføjer: »Bed for mig, at jeg maa kunne sige Ministeren, det der skal siges, *saaledes* som det skal siges«. 10/9 viser en kopi af et brev fra Damkier til Rørdam, at ministeren ikke kan gå ind på nogen af de fremdragne punkter og »ønsker at der nu ikke foretages yderligere Ændringer«. Rørdam tilføjer, at han ikke er betænkelig ved at lade § 8 om vilkårene, hvis fondet opløses, »blive, som Damkier og jeg var blevne enige om«.

Koch, som Udvalget valgte til partner for Rørdam, svarede samme dag, at arbejdet må anses for strandet. Med § 8, sådan som han og Rørdam var enedes om det, var Udvalget gået så vidt, det lod sig forsvare, flere mente videre end det. Ussing ville så ikke med i bestyrelsen og måske heller ikke Schack. Hvis Rørdam ønskede det, kunne drøftelserne fortsættes. 13/9 skrev Koch om videre overvejelser i Udvalget: Kun ugerne godtog man ordlyden i § 3, hvor først nævntes, at der skulle arbejdes for nye kirker, og så for midlertidige gudstjenestelokaler. I hvert fald måtte det i § 8 med ophørsbestemmelserne udtrykkelig udtales, at bestyrelsen når som helst kan frasige sig indtægt fra kollekten, og dermed bortfaldt ministeriets medbestemmelsesret over fondets ejendomme. Står ministeriet fast, er sagen strandet. En tilføjelse siger: Udvalget har bøjet sig så meget for ministeriet, i flere tilfælde strakt sig til »den yderste Grænse af, hvad vi mener at kunne forsvare overfor Menigheden og efter vor egen Overbevisning«. Vi er dog til tjeneste, hvis biskoppen ønsker samtale om »yderligere Skridt i Sagen uden Ministeriets Medvirken«. 19/9 svarer Rørdam, travl under Kirkerådets møder, at han i morgen håber at få endeligt afgjort, om »Ministeriet vil give sig eller ej«.

Mødet fandt sted, om forløbet må der gisnes. Men både ministeriet og Udvalget mente at have sagt det sidste ord. Det bandt dog dem begge, at der offentlig var bevilliget en kollekt for 10 år til kirkesagen. Damkier og Rørdam må sammen have skrevet resultatet, så ministeriet trak sig tilbage fra fondet, forudsat at udvalget gik med til bestemmelserne ved ophør. Det skulle mindst 4/5 af bestyrelsen gå ind for, og den bestemmer, hvordan fondets midler skal bruges, dog skal de komme »den danske Folkekirke til gode«. Udvalgets protokol viser, at 20/9 samledes en udvidet kreds for at drøfte statutter, mon ikke de har haft mæglingsforslaget? Protokollen fortsætter: De vedtoges endelig 25/9 »med Rørdam i Bispegaarden«³⁶.

»I September« sendte Rørdam fondets statutter til ca. 40 mennesker og bad dem indtræde i bestyrelsen, idet navnene på de øvrige opfordrede nævntes. Gik de med, blev de anmodet om at møde 14. okt. kl. 19.30 for at vælge forretningsudvalg og »i det hele drøfte, hvad der maatte være af Betydning« for fondet. 7/10 sendte Rørdam ministeriet statutterne for kirkefondet, om hvilke han var kommet overens med Udvalget. Det nævnes, at det har ændret sine love og »i ét og alt giver sig ind under Kirkefondets Bestyrelse«, hvor »Sjællands Biskop som saadan« er formand. Da udvalgets virke skal være som Rørdam havde tænkt sig, da han 29/2 foretog indstilling om kollekten, så indstillede han til ministeriet, at midlerne derfra måtte »tillægges Udvalget, saaledes at dette fremtidig fører Navnet Det københavnske Kirkefond«.

10/10 kan ministeriet svare om »den foreløbige Bestyrelse« for midlerne for kollekten; det bifalder, at midlerne »indtil videre« bestyres under det af Udvalget for Kirkesagens Fremme... dannede saakaldte københavnske Kirkefond« og anvendes efter dettes statutter, forudsat at fondet indsender til ministeriet meddelelse om valg af bestyrelse og forretningsudvalg og en årlig beretning, samt at evt. ændringer i statutterne indberettes³⁷.

Som en del af Bethesdamødet 14/10 fremlagde Rørdam kirkesagen og dens baggrund, de umulige kirkeforhold, hvor præsterne ikke kunne øve den gerning, som en sognemenighed kan forvente det. Der tiltrængtes »dygtige, troende, varmhjærtede og ... sindige Præster«, de måtte dog have en kirke, gerne tarvelig, hvor der kunne være mindst 1.000 mennesker. Præsterne skulle ikke byde sig til, men heller ikke forsømme at søge folk i nød, sorg eller sygdom eller ved kirkelige lejligheder. Kirkesagen har gjort et godt arbejde med distriktskirker i de store sogne, det har været rigtigt at begynde sådan. Men målet er ikke at dele sogne i distrikter, men at få passende sogne med kirker. Selv fandt Rørdam det heldigst med sogne med ca. 10.000 indb. og 2 præster, en sognepræst og en medhjælper; men der kan også være sogne på ca. 15.000 indb., som ministeren tænker sig ved et forslag på finansloven om tilskud til nye kirker i Kbh., hvor kommunal forståelse også er mulig. Staten skal efter grundloven give støtte, kommunen kan det³⁸. Men staten skal ikke bygge kirker, så bliver folkekirken mere afhængig af den end den allerede er. Men kristne må se de uforvarlige forhold og begynde.

Det var derfor Rørdam havde søgt og beredvilligt fået tilladelse til kollekten. »Udvalget til Kirkesagens Fremme« havde »efter Forhandling med mig« dannet kirkefondet, sagde bispen, mens ministeriet har tilladt, at hvad dér gives, går ind under dette fond. Der kræves nu selvforægtende og uselviske præster, de må dog have noget at leve af, og

til deres løn kan arbejderkvartererne ikke yde meget. Her har staten større pligt end ved kirkerne, og vil rigsdagen ikke gå med, må menigheden træde til.

Det var ikke meningen, at der skulle være diskussion, sagde ordstyreren, men Harald Westergaard burde have ordet. Denne sagde, at kirkefondet ikke havde andet program end Udvalget i de 6 år forud, men dette havde ønsket at udvide kredsen, forstået både geografisk og med bredere kirkelig baggrund, det var jo en folkekirkelig sag. Det var sagt under mødet, at det rige Kbh. selv burde betale sine kirker. Det var en skamplet, at den ikke gør det. Derfor beder vi om hjælp, og i de 6 år har vi lært, at Herren har meget folk i Kbh. i »Socialdemokratiets sluttede rækker« som hos velhavende. Hjælp os at vække de sovende herinde, sluttede Westergaard³⁹.

Fra det konstituerende bestyrelsesmøde senere på aftenen beretter kirkefondets protokol lidt: Steins afslag nævnes og at provsterne Paulli og Schepelern gjorde deres indtræden afhængig af ændringer i statutterne og denne aftenes forløb. Der valgtes ved skr. afstemning forretningsudvalg, det blev som ønsket af det nedlagte Udvalg, og det fik bemyndigelse til at disponere til bestyrelsesmødet næste år. – Men Stein hørte fra Paulli, at statutterne var vedtaget og ikke kunne diskuteres. Selv dømte han, at Rørdam »balancerer – og taber Balancen i Westergaards Arme«. Et brev fra Paulli viste, at det skal gå i den gamle gænge, blot under protektion af Sjællands biskop og for kollektens penge. – Stein havde uforbeholdent tilskrevet Rørdam, at han ikke ville være med, statutterne var uklare og bestyrelsens sammensætning overraskende. – Han skrev til biskop Swane, at den vistnok skulle bestå af 23 bestemte missionsfolk, 11 grundtvigianere, enkelte tvivlsomme og kun 5 pladser til »den gamle Folkekirkes Mænd«: P. Madsen, Schousboe, Paulli, Schepelern og ham selv⁴⁰.

19/11 indberettede Rørdam til ministeriet, at bestyrelsen havde konstitueret sig. Her var bisperne Schousboe og Gøtzsche med sammen med Kbh.s 2 provster, i øvrigt spændte den fra Vilh. Beck til grundtvigske præster og højskolefolk. Det valgte forretningsudvalg var ikke ganske identisk med det afgåede Udvalg, men derfra var formanden Westergaard og fra kredsen der yderligere 5 med, samt den grundtvigske præst P. M. Larsen, valgt på forslag af V. J. Hoff, der her frabad sig valg men var i bestyrelsen. – Det udvalg fik styret uden andre retningslinier end statutterne, der først som sidst nævnte folkekirken, og Sjællands biskop skulle tiltræde dets afgørelser. Sigtet var, at der først skulle ske sognedeling og nye sognekirker støttes, der kunne så indfor sognene oprettes distrikter og findes midlertidige gudstjeneste-

lokaler. Men målet var en forsvarlig ordning, så folkekirken støttes i sit virke til Guds riges fremme og som hjemsted for menigheden. Et mid-del dertil var mindre distrikter på 5.000 indb., hvor beboerne kunne få »den nødvendige kirkelige Omsorg«.

Sidst i november henvendte forretningsudvalget sig til »den danske Menighed« og fortalte, at det var valgt til »at lede Virksomheden, under stadigt Samarbejde med Sjællands Biskop«: Det hidtidige Udvalg var gået ind under Kirkefondet og »vi have hermed overtaget dets Virksomhed«, som får et fastere folkekirkeligt grundlag for at samle hele menigheden. Det gjaldt en forsvarlig omsorg for alle kirkens medlemmer i Kbh. Det kan ikke gøres i sogne med 15.000 indb., hvad der måske kommer ad officiel vej. Vi vil anvende al kraft på at dele i distrikter og på at få distriktspræster og midlertidige lokaler for at forbedre sognedannelser, hed det. Vi håber på hjælp fra stat og kommune, vigtig var især en god præstelønningslov. Ellers kan staten kun støtte det, kirken selv arbejder for. Ønsket var nu støtte fra alle tidligere venner og fra nye venner. Det gav håb om at få nye nidkære præster til distrikter med højst 5.000 indb. for foreløbig at skaffe dem forsamlingslokaler eller små kirker, det var heldigst at lokale komiteer sørgede for større sognekirker, som fondet kunne støtte. Pastor Julius Friis Hansen var ansat som sekretær til at organisere arbejdet. Henvendelsen sluttede med bøn til alle kristne i Kbh. og det øvrige land. Tilføjet var en varm anbefaling fra Rørdam. – Det fik biskop Swane til at kalde ham »en bunden Mand«, af en bestyrelse og et forretningsudvalg, der vil gå sin egen vej⁴¹.

Vi må fortsætte på rigsdagen og kort omtale samlingen 1894/95, hvor det moderate Venstre og Højre endnu havde folketingsflertallet. Under finanslovsdebatten glædede Harald Holm sig over enigheden med ministeren om et ualmindelig stort antal kirkebevillinger, bl.a. den første af 5 årlige bevillinger på 8.000 kr. til Frederiksberg. Her bekoster Udvalget til Kirkesagens Fremme helt en ny kirke, tilskuddet skal gå til 2 nye kirker, hvortil der var indsamlet 45.000 kr. Løn til flere præster kommer, fordi højtidsofferet afløses og præsterne ved Frederiksberg kirke har afgivet deraf til nye præster. Om Kbh. sagde Holm, at 1893-forslaget havde mødt berettiget modstand. Var det tvunget igennem, var der kommet megen uvilje og bitterhed⁴². – Men valget 9/4 95 flyttede flertallet i folketinget til Venstrereformpartiet, en alliance mellem radikale fra Kbh., Albertis sjællandske Venstre og J. C. Christensens Jyske gruppe og til dels socialisterne.

J. C. var finanslovsordfører 1895/96 bl.a. for kultusministeriets bud-

get: Det var tanken på finansloven for 1896/97 at anvende det samme beløb til nye kirker som før, og fordelt over hele landet. Der skulle gives 20.000 til Sionskirken på Østerbro til driftsfond, man ventede der at indsamle 65.000 kr., og statskassen skulle ikke dække præstens løn. J. C. tilføjede siden: Det er godt med jævne og små skridt, at støtte flere kirker endnu ville være forkert. Det var et svar til ministeren, som gentog fra sidste år, at man burde gå hurtigere frem.

Mens socialdemokraterne uden videre tiltrådte, at der blev givet tilskud til kirker i fattige sogne i Jylland, så var de imod de 20.000 til Sionskirken. Der var ikke trang til den, der var jo plads nok i kirkerne, og ellers kunne der være 2 søndagsgudstjenester, og befolkningen derude ønskede ikke den kirke. Tilmed ville man der forbyde friluftssport om søndagen⁴³. – Det må stadig erindres, at bag de oftest gentagne protester mod påståede unødvendige udgifter til kirker ligger også protest mod påholdenhed på sociale og uddannelsesmæssige områder (fx KhS 1996 121).

Samlingen 1896/97 kom det forslag på finanslovsforslaget for 1897/98, som Rørdam havde nævnt blev overvejet i ministeriet; det var en bevilling på 24.000 kr. årligt i 10 år til nye kirker i Kbh. på vilkår af, at tilskud til en kirke ikke overstiger 1/4 af byggesummen og højst bliver 50.000 kr., at intet sogn må have mindre end 15.000 indb., og resten skal komme fra private, kirkefondet inkl. med 1/3, samt tilskud fra kommunen, i reglen byggegrunden, og en kirkelig ligning som tænkt ved 1888-loven⁴⁴.

Ved 1. behandling var Klausen parat: Her tænkes en kirke bygget nær 8 andre. Der trænges ikke til flere steder at prædike i, men til »Arbejdslokaler, hvor Præsterne kunne døbe Børnene og foretage Brudevielser og den Slags Ting«. Det er hvad »vi andre kalder Kirker« svarede ministeren og viste, hvor megen brug der var i en af de kirker, der tænkes aflastet. Klausen svarede ham: Selv venstreblade vender sig imod kirkefondets tiggeri til Kbh., de skriver, at ministeren bør fortælle de rige derinde, hvor meget bønderne i tiende yder til kirker og præster. Bardenfleth replicerede: Man kan ikke henvise folk i yderkvartererne til kirker i centrum. Jeg har sagt, at kirkenøden ikke viser sig mest ved gudstjenesterne, men fuldt så meget ved kirkelige handlinger. Klausen: Her er vi enige, vi skal ikke have pragtbygninger⁴⁵.

Ved 3. behandling 11/3 97 talte J.C. for flertallets indstilling, at 10-års ydelsen udgik: Forslaget begrundes med, at der skal skabes en »Drivfjeder« for privat indsats, det er forkert. Selv fandt J. C., at sogne på 15.000 var uheldigt, præsterne kan da ikke gøre, hvad de bør. Vi plejer ellers at bevillige tilskud, når indsamlinger har vist, at der er trang til

nye kirker, og når der er overslag og tegninger til kirken. Sådan gør vi i det øvrige land, og flertallet mener ikke, at Kbh. skal stilles anderledes. J.C. var selv ikke i tvivl om, at der i dele af Kbh. var behov for flere kirker, når sogne havde op til 80.000 indb. Indsamlinger viser, at det er der også stemning for. Når der da er tegninger og overslag, antog J. C., at finansudvalget var velvilligt og ikke imod »at behandle Kjøbenhavn ganske paa samme Maade, som man behandler det øvrige Land«. Jeg tror, fortsatte J. C., at manglerne med store sogne bliver afhjulpne, private er meget virksomme, foreninger har samlet ikke så få penge. De har bekostet 5 kirkehuse, deres opførsel og drift, og lønner 8 præster. [J. C. må have kendt fondets arbejde ret nøje, han nævner kirkerne ved navn, og antallet af præster ved hver af dem]. Der er stemning for at gøre noget, så når der er konkrete planer, antog J. C., at der vises velvilje og Kbh. stilles som det øvrige land. Men ministerens forslag tiltræder udvalget ikke. – Det var ham en stor skuffelse, sagde Bardenfleth og tilføjede, at de 15.000 i sognet var tiltænkt 3 præster. Han kunne dårligt slå sig til ro med den afvisning. Men forslaget nedstemtes mod 55 stemmer mod 14⁴⁶. I landstinget blev det vedtaget, så der blev fællesudvalg, hvor der var flertal for at det udgik. Men det sagdes i det ting, at der havde været et forslag fremme om i stedet at bevillige 50.000 kr. til Boulevardkirken, men der forelå ikke de fornødne tegninger og overslag. – Her var nok omsvøb for, at J.C. havde tabt i sit parti, og det havde Alberti for-gæves søgt at rette op på⁴⁷.

En forudsætning for Bardenfleths 10-års plan var, at loven om kirkelig ligning blev vedtaget så der kunne lignedes til nye kirker. Forslag derom fremsatte han i landstinget 4/3 97: Den hidtidige lov havde næsten intet givet til nye kirker. Her skulle det blive muligt ved kgl. resolution, efter indstilling fra kirkernes patronater og med erklæring fra kommunen, at lignede til nye kirker indtil 1/5% af den skattepligtige indkomst for folkekirkens medlemmer. Gik man op over gennemsnittet for, hvad der var lignet de nærmeste 5 foregående år, skulle der anbefaling fra kommunen til. Den hidtidige lov havde givet kommunen afgørende indflydelse på »en fuldstændig kirkelig Ligning«, og misforståelsen var gennem år brugt i agitationen. Derfor gik man den mellemvej, at øget ligning forudsatte anbefaling fra kommunen⁴⁸.

Der var megen velvilje. Kommunens »Herredømme paa det kirkelige Omraade ... er ganske uhørt«, sagde provst Bjerre, for kirken må kunne lignede det fornødne på sine medlemmer. P. Knudsen var mod at indskrænke kommunens indflydelse, der kan årligt uden videre lignede 50-60.000 kr. Ministeren sluttede: 1888-loven havde »ganske ukorrekt« givet kommunen stor indflydelse, den tilfredsstilles her fuldt ud. Ved 2.

behandling havde H. N. Hansen (jfr. KhS 1996 124) og provst Bjerre det ændringsforslag, at en forhøjelse over 1/10% forudsatte anbefaling fra kommunen, men der kunne uden videre udskrives op dertil. Ministeren var ikke begejstret, meningen havde været, at kommunens anbefaling kun behøvedes i de færreste tilfælde. Knudsen fordrerede, at rigsdagen ved hver ny kirke skulle bestemme, hvordan pengene skaffedes. I hvert fald bør befolkningen tale med, det kan de kun gennem kommunalbestyrelsen. Uden videre kan der efter dette bygges en ny kirke hvert år. Madsen-Mygdal fra Venstre reformpartiet fandt forslaget rimeligt, det svarede noget til tienden på landet. Ved 3. behandling kom Knudsen igen: De der ønsker kirker må selv betale, tvangen her vækker ikke religiøse følelser. Bardenfleth forsikrede, at 1888-loven forlængede han ikke uændret for nok et år. Blev forslaget ikke vedtaget, så blev der igen lignet sognevis og det gik vel an⁴⁹.

Behandlingen i folketinget blev kort. Klausen vendte sig imod det meget farlige »Attentat paa den kommunale Bevillingsret«. Sådan tale var uholdbar, sagde ministeren. Herman Trier⁵⁰ talte om ministerens enevælde, og forhøjedes denne skat, så kom folk udenfor folkekirken ifølge grundloven til at betale mere til skolevæsenet. Det var tvivlsomt, om man kunne ligne til ny kirke på et sogn. Derfor har man tidligere opført kirker uden at ligne, men optaget lån, som sognets indbyggere bag efter måtte betale til. J. C. tog kun ordet for på vanlig vis at henvise lovforslaget til finansudvalget⁵¹. Der kunne vanskelige sager syltes eller forhandles i ro.

Der kom en ny regering, Bardenfleth fik anden ministerpost, ny kulturminister blev biskop H. V. Sthyr, året før udtråd af landstinget.

Kirkesagens – nok løse – folkekirkelige forankring kom i rette tid. Reaktionen mod dens sigte og dens kritik af kirke og præster i Kbh. var voksende. Omvendt øgedes kirkefondets indtægter og aktivitet. Den fik fastere struktur med den dygtige Friis Hansen. Der kunne og måtte tænkes på længere sigt, især opgaverne på Vesterbro bød sig til.

Friis Hansens overvejelser standsede ved Vesterbrogade 17. Over gården var der et større lokale, brugt som dansesal, der kunne ombygges til kirkesal. Et halvt år gik med forhandlinger om købsvilkår. Om der skulle købes med det formål blev 11/9 96 sendt til skriftlig votering i bestyrelsen. Det var 34 for og 3 imod: Provsterne Paulli og Schepelern samt Krag, der var betænkelig ved økonomien. 12/10 trådte provsterne ud af bestyrelsen og begrundede det offentligt. De var ikke blot imod at omdanne en dansesal til kirkerum, men mod hele fondets arbejdsmåde, distrikterne, lejede kirkerum og småkirker. Det bar præg af metodisme.

Tilmed havde Paulli samlet en fornem komite, der arbejdede – trevent – for en kirke i nærheden. Der kom gentagen kritik af arbejdet i Nationaltidende, og provsterne var ikke ene ude, af andre grunde tog Socialdemokraten og Vort Land fat. Men Westergaard og Friis Hansen var rede til at give igen.

Kirkefondet var svækket, af både provsternes udtræden og deres kritik. Rørdam, som biskop Kirkefondets formand, og som biskop pålagde han provsterne at forlægge deres indlæg til kirkelige blade og ikke ved diskussion i fuld offentlighed glæde kirkens kritikere. Provsterne afviste det, de var stejle, gjorde det til et spørgsmål om ytringsfrihed og en biskops ret. Året gik på hæld, før Sthyr standsede dem ved at erklære, at embedsmænd bør efterkomme deres foresattes ønsker. Han forlangte, at de beklagede, at de ikke havde gjort det. Det gjorde de så, og Rørdam opsøgte provsterne, og de lovede hinanden trofast samarbejde. Påny havde der vist sig store spændinger mellem indflydelsesrige højkirkelige og en grundtvigianer som biskop. Om den retning mente han, at de gjorde sej passiv modstand i krogene og gik ud af bestyrelsen, for de »vil enten raade eller ikke tjene; de mene sig født til at raade, har forberedt sig dertil«, og når det ikke går, så trækker de sig⁵².

Ved bestyrelsesmødet 15/10 97 meddelte Rørdam det skete. Friis Hansen formulerede fondets opgave: Ikke at bygge kirker, men at få sogne delt, hvad der vel bedst nås ved midlertidige lokaler og små distrikter. Krag udbrød: Så kan en præst arbejde i Kbh. med god samvitighed. Vilh. Beck forudsatte som det uvæsentlige kirkerne og som det væsentlige at ansætte levende præster og oparbejde menighedslivet. Rørdam mente, at man hurtigst fik delt de store sogne ved at arbejde, som Udvalget havde gjort det. Der blev diskussion om, hvem der skulle erstatte provsterne. Man behøver mænd, der står den officielle kirke nær, sagde Zeuthen⁵³, de kan fortælle om tingene fra den side, men ikke Volf, sagde Westergaard og Ussing.

3/3 1898 søgte forretningsudvalget ministeriet om at få den til kirkebrug ombyggede sal på Vesterbrogade synet og godkendt til midlertidigt brug. Lidt senere kom ansøgning om at få udskilt et distrikt fra Matthæus sogn med 10.000 mennesker og om ansættelse af 2 præster, af fondet lønnet med 4.000 og 3.200 kr. Der indsendtes et forslag til regulativ, omtrent som det fra Gethsemane kirkesal⁵⁴, så distriktet blev præsternes arbejdsmark og så de foretog kirkelige handlinger i Maria kirkesal, i hjem og på kirkegården, hvis beboerne i distriktet »maatte ønske det«.

Rørdam bad 7/3 Paulli om en erklæring og fik 16/3 hans syn på hele kirkesagen: En godkendelse her ville øge uviljen mod kirkesagen. Folk

ville ikke bruge kirkesalen med dens fortid, kun de allerfattigste blev nødt til at nøjes med kirkelige handlinger dér. Paulli kunne ikke støtte ønsket om et særligt distrikt, et sogn burde vedblive at være et sogn, med fælles kirke, fælles kirkebøger og klokkerkontor og fælles menighedspleje, indtil der kunne udskilles et sogn med en sognekirke. Men Matthæus sogn kunne få flere præster med sognepræsten som den naturlige leder. Gør man i nødtilstand en lille kirke til en art sognekirke, ligger der nok bag »en særegen Opfattelse af ... selve Præstegjernningen«, som næppe er holdbar udfra et evangelisk-luthersk standpunkt. Paulli kunne billige, at kirkesalen brugtes til prædike-tjeneste, men ikke at den fik eget distrikt. De præster, der tænkte ansat, vakte betænkelighed, for til den slags stillinger var kun foreslået præster af en retning, »hvis Ensidighed i Forkyndelse og Arbejdsmaade næppe vil gavne ... et sundt Menighedsliv«.

Samme 16/3 affattede Rørdam straks sin betænkning: Sognepræsten ved Matthæus sogn var villig til at give de 2 præster større selvstændighed end ansøgt og til at afgive en del af sin løn til dem. Han gendrev Paullis indvendinger for at gå til hovedsagen: Kan man undlade at forbedre de kirkelige forhold, før der er opført sognekirker, eller skal man tage fat så snart og så godt som muligt? Det sidste er alene kirkeligt og kristeligt forsvarligt. Rørdam anbefalede da udskillelsen af et distrikt, og at de 2 ansøgere ansattes som ordinerede medhjælpere i sognet for at betjene det til Skt. Maria kirkesal henlagte distrikt.

Hastværket vidner nok om, at Rørdam vidste, hvad han kunne være oppe imod, bag konfessionarius kongen. Hastværket fortsatte i ministeriet, 23/3 forelå en udførlig indstilling til majestæten. Her nævntes Rørdams initiativ ved kirkefondet og kollekten, så arbejdet var »indordnet under den folkekirkelige Organisme«. Fondets opgave var både nye kirker og midlertidige kirkerum, og naturligt var det begyndt i byens største sogn. Byggegrunde var vanskelige at få, så midlertidige mindre be-kostelige lokaler måtte til. Rørdams begrundelse for lokalets brug-barhed gentoges, i fortid som nutid havde kirken endog indviet afguds-templer til kirkebrug. Ved selvsyn havde Sthyr overtydet sig om, at der ikke var grundede indvendinger mod kirkesalen, og han mente (modsat Paulli), at når den kom i brug, ville trangen til en sognekirke ikke hæm-mes, men fremmes. Da det stod beboerne frit, om de ville bruge kirke-salen, blev der ikke oprettet et distrikt. Det overlodes præsterne i sognet under sognepræstens ledelse at fordele betjeningen af sognet ved privat overenskomst. Kongen blev »rådet« til at tillade brug af salen som mid-lertidig hjælpekirke, mens de 2 præster blev ansat med løn fra kirkefon-det. Det var betonet for bispem som for dem, at dermed fik de ikke »no-

getsomhelst Fortrin« om fast ansættelse, når der kom en sogneudskillelse.

Havde Paulli opnået noget? Lønningsforhold klaret⁵⁵ godkendte ministeriet 5/7 et ændret regulativ, så det af fondet nævnte distrikt blev henlagt til betjening af kirkesalens præster.

28/3 98 drøftede bestyrelsen fondets forpligtelse overfor præsterne: Skulle der bestemmelser om ansættelse og afsked, eller kunne et vink være nok til at få en præst til at fortrække? Lange spurgte om fondets »Ejendomsret til Sognekirker og dette Forholds folkekirkelige Betydning, hvorom intet kan oplyses«. – 18/4 drøftede forretningsudvalget et emne, der nok snart blev aktuelt, hvordan »sikres Kirkefondet en varig Indflydelse paa Besættelsen af Sognepræste-Embeder« hvortil fondet yder løntilskud. Der nedsattes et udvalg. – Men allerede 20/4 97 havde Friis Hansen besvaret et spørgsmål i Kristeligt Dagblad: Kaldsret til embeder i folkekirken har kongen. Ved distriktskirker har fondet selvfølgelig indstillingsret, det er forhåbentlig garanti nok for spørgeren. Bliver de sognekirker, ændres forholdet, men praksis er at den, der opfører en sognekirke, første gang indstiller præsten⁵⁶. – Men 1898 var problemet et andet.

Anledningen var regulativet ved Maria kirkesal. Det og andre forud afveg fra, hvad der var bestemt for Bedesalen på Frederiksberg. Der foretoges kirkelige handlinger for distriktets beboere, medmindre de ønskede at bruge sognekirken. Ussing tog ordet for på egne vegne at fordrø, at når nye distrikter godkendtes, burde beboerne have distriktskirken »som deres naturlige, kirkelige Hjem«. Ellers regnede de, der var uberørte af Ordet, distriktskirken for en slags sektkirke. Skulle folk selv udtale ønsket om, at distriktskirken blev brugt, så blev der en art valgmenighed, og tilhørsforholdet til sognekirken blev normalt for »alle de kirkelige ligegyldige«, som ikke ønsker forandringer. Fondet kommer til en kirkestyrelse, som ikke selv kan skaffe penge til kirker, med pengene til dem og til løn til præster tro mod folkekirkens grundprincip og ikke som en fri Indre Mission. Styret lader kirker indvie, men gør intet for, at de bliver folkekirkens rette arbejdspladser. Er lønningslove i vejen, er det da for meget at fordrø dem ændret? Nyordningen med distrikter forudsætter, at »Embedsmændene ved Sognekirkerne« er imødekommende, for de har krav på indtægterne fra hele sognet. Hvad de må tabe, det vil fondet erstatte dem. En virkelig hindring er også klokkerkontorerne, de søger ikke at kalde folk til distriktskirkerne, det viser klare tal⁵⁷.

Siden 23/8 98 forelå der en sag. Præsterne fra Gethsemane kirke havde henvendt sig til fondet, regulativet var ikke som forudsat, at folk

skulle betjenes i kirken, hvis de ikke ønskede andet, og ordningen med offer gik i samme retning. Hvad folk gav til distriktets præster tilkom dem ikke, men sognepræster der ikke havde fungeret, og så gav folk mindst muligt. Ved bestyrelsesmødet 14/10 lå en skrivelse til ministeriet fra forretningsudvalget, der ønskede bestyrelsens tilslutning. Referatet viser en ophedet debat. Ministeriet havde underkendt distriktstanken, og kampen måtte tages op, sagde Ussing. Provst Levinsen⁵⁸ vidste, at ministeriet havde opgivet den tanke. Rørdam mente, at man måtte forudsætte dets velvilje, om ikke altid dets forståelse. Det manglede dygtighed og kærlighed, sagde Westergaard, men andre spurgte, om det var forretningsudvalget, som savnede evne til at tage det ret? Schack inddrog valget af præst: Men Jens Nørregaard, Julius Lassen, Fr. Nielsen, P. Madsen og Lange mente, at kun en moralsk indflydelse var til at få, her var et uopgiveligt kgl. prerogativ. Madsen vidste, at man får ikke en minister med mere kærlighed for kirkesagen. Westergaard fortalte om en lang samtale, som han, Friis Hansen og Schack havde haft med ministeren om nødvendigheden af at styrke bispeembedet. Friis Hansen: Fondet må ikke forpligte sig over for ministeriet, uden at det har sikre rettigheder. Menighed og biskop må stå sammen over for myndighederne. Der må en lov til om fordeling af præstepengene. Overfor fleres ønsker om at blive ved distrikterne og bevare valg af præst, så bidragene ikke svinder ind, hævdede Rørdam målet, at få sognene delt. Der må være affattet en skrivelse fra bestyrelsen.

Den hørte 7/11 fra forretningsudvalget. Her hed det, at det havde vist sig, at menighederne ved distriktskirkerne kunne samles om at arbejde for sognekirker. Men var distrikterne det ekstraordinære, fik præsterne vanskeligt ved at komme »i Forbindelse til og paavirke det store indifferente Flertal« i distriktet. Det var imod grundtanken dermed, at folk skulle vælge distriktskirken, og imod fondets folkekirkelige princip. Klokkerkontorerne i store sogne blev nødvendige ekspeditionskontorer og fjernede befolkningen fra præsterne, det gjorde også det, at offer tilfaldt sognets faste præster, ikke den distriktspræst, der havde fungeret. Han blev en tålt fripræst, ikke folkekirkens tjener.

Det udkast til en skrivelse til ministeriet, som syntes vedtaget 14/10, havde Rørdam sammen med P. Madsen lettet og strammet. Det udsendtes til bestyrelsen til skriftlig vedtagelse »i november« 98. Forretningsudvalget blev støttet sådan: Ifølge fondets statutter kan der fra store sogne udskilles mindre distrikter med præster, indtil sognedeling er mulig, og der kan bruges penge til midlertidige lokaler. Når offentlig støtte til nye kirker ikke kan fås, må støtten hentes hos menigheden, og arbejdet må indrettes, så den bedst vindes. Derfor burde *flere præster sættes*

som det første, kirkerne som det andet. Menigheden forstår, at der bruges tarvelige kirkelokaler, men den mister interessen ved langvarige indsamlinger til kirker. Så bliver det højst til kirker, der blot modsvarer byens vækst. Kun hvis den levende menighed tager sagen til sig, kan det forsømte indhentes. Hvor kirker er tiltrængte, bør der begyndes under midlertidige former for at samle en menighed, som kan rejse penge til en sognekirke. Det er ikke let for en præst at samle en forsømt befolkning i en midlertidig kirke, folk kommer ikke selv, og skal præsten være andet end missionær, må distriktets beboere »i det Hele« være »kirkeligt henviste til ham«. Uden at trænge sig på kan han da ved alle lejligheder komme i personligt forhold til folk. Det hindrer de i Kbh. gældende regulativer, og de kirkeligt set indifferente bruger ikke distriktskirken. Men et distrikts beboere bør almindeligvis betjenes af distriktspræsterne, med mindre de ønsker at bruge sognekirkens præster, sådan som det var bestemt ved Bedesalen på Frederiksberg 1893.

Bestyrelsen androg da ministeriet om 1) at det ville forberede sogne- delinger ved at udskille distrikter med distriktspræster og midlertidige lokaler, 2) at regulativer udtaler, at alle et distrikts kirkelige handlinger sker i distriktskirken og af dens præster, om ikke andet er ønsket og 3) at sådan ordning gennemføres ved samtlige distriktskirker. – 26/11 påførte Rørdam sin varmeste anbefaling, navnlig vil ordningen af 2) være »af meget stor Betydning for Kirkesagens sunde Udvikling«.

På rigsdagen genoptog Sthyr 1897/98 sin forgængers politik. Først fremsatte han 8/10 forslaget om ligning på de københavnske sogneme- nigheders medlemmer i folketinget, sådan som det året før var vedtaget i landstinget. Da det kun var vedtaget dér, var den fælles ligning bort- faldet 1/4 97.

Trier vendte sig imod, at kommunen skulle berøves en del af den ret, som den hidtil havde haft. Forslaget berørte jo alle, folk uden for folke- kirken fik forøgede udgifter til folkeskolen. Klausen opfordrede alle venner af kommunalt selvstyre til at aflive attentatet derpå. Han fortsatte siden: Her er et værn mod den fanatiske og ufordragelige Indre Mission. Ved kommunevalgene værner vi byens kasse mod, at andre får ret til at gå i den. Sthyr fandt, at Kbh.s kommune dog ikke kunne være bestem- mende på det kirkelige område. Faldt forslaget, blev omkostningerne ik- ke fordelt jævnt over hele byen, men sogn for sogn med større uligheder til følge. Trier afviste, at der på et sogn kunne lignedes til ny kirke, ellers havde man ikke i flere år bygget for lån og bagefter lignet til betaling af gæld. – J. C., formand for finansudvalg og fra 1897 formand for Venstre- reformpartiet, sluttede af med at henvise sagen til finansudvalget⁵⁹.

Dernæst kom Sthyr igen med forslag om på finansloven at bevillige ialt 240.000 kr. fordelt over 10 år som sidste år. Klausen var imod, kirkefolk ville have både i pose og sæk, både tilskud og »Tiggerprivilegium«. Han tilføjede, at han kunne støtte bidrag til kirker på landet blandt en fattig befolkning, men ønskerne fra Kbh. kom fra et mindretal⁶⁰. Forslaget faldt ved 2. behandling, bedre gik det for Sthyr med et ændringsforslag om bevilling af 50.000 kr. til Boulevardkirken. J. C. begrundede 9/3 98 som året før (s. 91f) hvorfor flertallet havde nedstemt bevillingen for 10 år og nævnte som sin egen mening uvilje mod så store sogne som tænkt, samt at han havde antaget, at man ville støtte kirker i Kbh. på samme vilkår som i det øvrige land. Finansudvalgets overvejende flertal tiltræder ministerens forslag på 50.000, forudsat der ikke lignes andre 50.000 på sognet eller bygges for lån, for at ligne dertil. Fortolkningen af Danske Lov var J. C. uforståelig. Man stillede sig ganske som 1886/87 ved Hellig Kors Kirke (jfr. KhS 1996 122). Herved var der ingen stilling taget til spørgsmålet om fælles ligning i Kbh. For egen regning udtrykte J. C. påny sympati for kirkefondets helt frie arbejde for små kirker i små sogne uden støtte fra stat og kommune. Folkekirken gjorde bedre ved at gå den vej, for uviljen mod en tvungen ligning kunne ikke opvejes af nok så mange prædikener, og folkekirken er stærk nok til at løse opgaven. Bevillingen på 50.000 foregreb intet. Men de penge ville Klausen ikke give til folk, der har penge nok. Men kommunen får en bedre klemme på kirkebyggerne, de kan ikke bygge på lån. Sthyr glædede sig over velvilje også ved de 50.000 kr. og anerkendte vilkårene, så han ikke ville handle ud fra den hidtidige opfattelse, at der på sognet kunne lignes til en ny kirke, tilvejebragt ved lån. Alfred Christensen, valgt af Reformpartiet i Kbh. var tvivlrådig, man kunne have afvist en støtte, der ikke var nødvendig.

15/3 kunne Sthyr i landstinget sige, at han i det andet ting havde mødt stor velvilje på sit budget, 124.000 kr. deraf 50.000 til Kbh. Men sagde Steffensen, det er jo usikkert med det sidste beløb⁶¹. Men 3/3 98 forsøgte Sthyr sig i folketinget ved et lovforslag med sin egen deløsning, så samtlige sognemenigheder i byen skulle betale 50.000 kr. til Boulevardkirken, det havde kommunen villet bifalde. 10-års planen var faldet før 1. behandling 12/3 98. J. C. var forhindret, det prægede en løs debat, hvor den moderate Holm næsten ene ivrede for vedtagelse, statsstilskuddet var bevilliget, forudsat at der ikke blev lignet til kirken på sognet. 25/1 97 var kommunen gået ind for en kirkelig ligning over hele byen til andre 50.000. Den forudsatte, at 1888-loven var i kraft. Her var et flertal imod ved en alliance med socialdemokratiet og »Politikens Folk«. Klausen svarede, at flertallet på rådhuset var 19 af 38, og befolk-

ningen protesterede, kirkebyggerne faldt nok ved valget. Anders Nielsen, fremtrædende landbo i Reformpartiet, spurgte: Forudsætter statsstøtte til en kirke også »en *tvungen* kommunal« støtte? Herom drejede det sig. Sthyr beklagede, hvis 1888-loven ikke kom til at gælde for dette tilfælde. Henviſning af så enkel en sag til finansudvalget rejste debat, der bliver det liggende, sagde Holm⁶².

Sthyr opgav ikke at få de 50.000 til en kirke, som Kbh.s kommune havde tilbudt, hvis 1888-loven om fælles kirkelig ligning var i kraft og kunne bruges, tillige behøvede Vor Frelſers kirke til sandstensreparationer 40.000, der ikke burde lignedes på det fattige sogn alene. Derfor foreslog han i samlingen 1898/99 1888-loven sat i kraft for 2 år fra 1/4 99, sådan at der kunne lignedes til restaureringer eller »Opførelse af nye Sognekirker«. Ligningens størrelse bestemte ministeriet efter indstilling fra kommunen. J. C. sagde, at han var imod at ligne til nye kirker, når en stor del af befolkningen var imod, men pengene til Vor Frelſers kirke havde han intet imod. Det havde Jens Jensen, som ellers var glad for J. C.s standpunkt. Det var Holm uforståeligt, at en kommune ikke må bidrage til kirker. Der kan holdes gudstjenester i de tarveligste kirkerum, men som musæer og teatre støttes, må kirker også kunne støttes til byens pyrd. Lad kommunen forskønne byen, hvis den vil det, sagde J. C., men fra »Kommunens Kasse« ikke ved tvangsbidrag, der rejser strid. Jeg tror, at flertallet »staar paa et solidt kirkeligt Standpunkt, og det er noget mere end et Lune« mente J.C., men hvis man går mod kirkerestaureringer bekostet ved fælles ligning, er det næppe i befolkningens interesse.

Sagen henvistes til finansudvalget, og derfra kom 24/3 99 betænkning: Loven kunne gælde til 1904, så der ikke over den ligning kan tages til »Nybygninger eller til Forretning eller Dækning af derved paa-dragen Gæld« og kun efter »Anbefaling« fra Kbh.s kommune. – Finansudvalgets protokol oplyser for 15/3 99: Ministeren udtalte med »afgjort Bestemthed, at han ikke kunne tage imod Forslaget« her. Derefter arbejdede Udvalget ikke videre på sagen⁶³.

Før 1. december havde ministeriet henvendelsen fra kirkefondets bestyrelse (s. 97). – 14/12 98 var Sthyr til samråd med folketingets finansudvalg, dets mødeprotokol refererer til II.A.12: »Ministeren ønsker store kjøbenhavnske Sogne delte«. Den trykte betænkning over finanslovsforslaget 1899-1900 for samme post nævner tilskud til vedligeholdelsesfond for præsternes kirke på Vesterbro og tilføjer: »Ved Samraad er forhandlet om Indstillingsretten« af præster til kirker, »hvis Opførelse og Drift bekostes af Kirkefonden«⁶⁴. Sthyr må have drøftet den indkomne sag, trods Klausens nærvær, eller er det J. C. Christensen, som har rejst spørgsmålet?

Herom indledte J. C. ved 2. behandling af finansloven: Ministeren vil ikke give en egl. indstillingsret til de komiteer, der samler penge til nye kirker og præsteløn, de kan kun »forebringe deres Ønsker«, andet forudsatte en lov, som Sthyr ikke ville foreslå. Det var drøftet i forbindelse med et tilskud på 25.000 kr. til driftsfond til præsternes kirke. Scavenius, som ikke tegnede Højre, var mod at give tilfældige komiteer den ret, og Harald Holm understregede, at spørgsmålet var nævnt, uden der var taget stilling. Kirkesagen er nu i langt smukkere og sundere gænge end fra begyndelsen af, og ved nye kirker er der al grund til at tage hensyn til de private ønsker om præst, noget andet var at give en bestemt ret. Sthyr svarede, at det var skik, når en mand byggede kirker for egne penge, så kunne han første gang indstille til embedet. Det var sket 1861 ved Skt. Johannes kirke på Nørrebro. Tietgen var der givet ret til at indstille præst ved Marmorkirken »i denne Konges Levetid«. Sthyr havde ladet kirkefondet få sin vilje og indstillet den ønskede til udnævnelse, hvor det var med til at bygge kirke og lønne præster. Men at give indstillingsret var »et ligefremt Indgreb i et kongeligt Prærogativ«. Kongen besætter embederne, ministeren indstiller kun.

J. C. kom igen: Det er som ved valgmenigheder, menigheden betaler. Men i Kbh. vil man ikke bruge valgmenighedsloven, og statskassen får ingen udgifter. Et fond kan ikke stadig samle penge ind uden at kunne indstille til præst, en imødekomme er en smuk påskønnelse af indsatsen. Hans eget ønske var en lov om »Menighedernes Indflydelse paa Præsteembedernes Besættelse«. Heller ikke her vil ministeren gøre noget, fordi der kommer så mange adresser og henvendelser om ledige præsteembeder. Det taler dog ikke imod, men for en sådan lov. Holm svarede, at når han var imod at give kirkefondet, hvis arbejde han påskønnede, en sådan ret, skyldtes det, at de kirker det opførte skulle være sognekirker og præsterne sognepræster. Så måtte det gå efter folkekirkens orden, og sognekirker skulle ikke drives af fondet, men af kirkesamfundet. J. C. svarede: Efter de almindelige regler giver staten tilskud til kirker og lønner præsten, det gør kirkefondet her, og så må det have indstillingsret så længe det betaler. Folkekirken gør ikke klogt i at sige: Betal, betal, men rettigheder får I ikke. Man burde give den folkebevægelse rettigheder. Der var da fare for ensidighed, men ville menigheden ikke have det, så indstillede den bidragene. Også en præstevalglov kan føre til ensidighed, det er dog ikke noget argument mod den.

Holm ventede gerne et lovforslag om indstillingsret. Han mente ikke, at man kunne give retten til en komite, hvis fremtidige sammensætning ingen kendte. J. C. afslog at komme med et sådant lovforslag; men han

var ikke bange for at give kredse, der skaffer kirker og præster og dækker driftsudgifterne, og som tilhører folkekirken, ret til indstilling ved valg af præst. Det var Holm heller ikke, men han var imod, at staten skulle anvise folkekirkens medlemmer at bruge en komites kirke og præst som sognekirke og sognepræst⁶⁵.

Sthyr erklærede sig 17/3 i landstinget tilfreds med bevillingerne til kirker, støtte fik et projekt i Aalborg, men han måtte beklage to afslag, det ene til Randers⁶⁶. – Væsentligere var måske, at J. C.s anerkendelse af kirkefondet var blevet endnu klarere, udtalt for tredje gang. –

24/6 1899 svarede ministeriet Sjællands biskop på kirkefondets henvendelse fra november 1898. Det gik ind på muligheden af at dele sogne i distrikter med relativ selvstændighed, uden at der skete en egentlig sognedeling. Sådan kunne man afhjælpe de ulemper, der var eller ville komme ved befolkningens vækst, men hvor der ikke var forudsætninger for sognedeling. Det var blevet ministeriet klarere, at opdeling af yderkvartererne i sogne ville frembyde store, ja oftest uoverstigelige vanskeligheder og medføre en lønnedgang for præsterne, især præstepengene, der ikke kunne tåles. Reskriptet af 5/9 1814 om ligning i sognene må anses for at have lovkraft og kan kun ændres ved lov. I et nyt sogn får præster og kirkebetjente kun deres indtægter fra dette sogn, og udskilte sogne er gerne de fattigste, så lønnen bliver ringe. Det strider mod reskriptet at pålægge modersognet at afgive en del til nye sogne, når det hedder, at aflønning skal ske af de i sognet boende. En følge kan være, at man kan påberåbe sig, at der er lignet for meget til lønninger i modersognet.

Gældende lov hindrer, at der oprettes nye sogne, når lønningerne ikke rækker, men øjeblikket er ikke til ved lov at indføre ligning over hele staden til lønninger. Derfor er ministeriet endt ved muligheden af at dele sogne i distrikter med relativ selvstændighed. Lønningerne i sognene røres ikke, og reskriptet siger, at fordelingen af bidrag til lønningerne kan fastsættes ved kgl. resolution. Det foreløbige resultat er udkast til en anordning derom. Det modtog biskoppen til udtalelse, bilagt en nærmere motivering:

Efter gældende praksis er det ikke ukendt, at beboerne i sogne med flere kirker og præster efter territoriale grænser bliver betjent af en af præsterne og i en filialkirke. På landet er der hyppigt et regulativ for embedsforholdet, dels aht. beboerne, dels for at arbejdet bliver overkommeligt for præsterne. En filialkirke er undertiden opført, fordi der ikke er plads i hovedkirken og en udvidelse er umulig. Kapellanens selvstændige stilling må betragtes som et skridt mod at udskille en del

af sognet til et nyt pastorat. Ministeriet mener, at de grunde der melder sig på landet melder sig stærkere i hovedstaden og ikke hindrer, at der foretages delinger der, slet ikke når det fastholdes, at meningen er »saa hurtigt som muligt« at få det udskilte distrikt gjort til et selvstændigt sogn. Når ministeriet hidtil har været betænkelig ved distriktsdelinger, så skyldes det nærmest, at det ikke, ialt fald i nogle tilfælde, har haft øje for dette. Udkastets § 1 præciserer, at der ikke i *øjeblikket* er basis for en egl. sognedeling ved i § 3 at fordrer, at distriktet får tydelige grænser, og ved § 5 at begrænse brugen af distriktskirken på samme vis som brug af sognekirken og ved i andre paragraffer at bestemme bestyrelsen af distriktskirkens økonomi som forberedelse til, at den bliver selvejende som sognekirkerne.

Ved betjeningen af distriktet skal hovedpræsten være residerende kapellan, embedsmand i ordets snævrere forstand og helt lønnes af indtægter fra distriktet og en del af sognets præstepenge, mens medhjælperen kan lønnes af midler »der tilvejebringes ad anden vej«. [Unægtelig en både logisk og dristig spundet slutning fra nogle beskednere landsogne til noget af en norm i hovedstaden]. Ministeriet ønskede ikke blot, at stadens provster hørtes, men alle sognepræster som berørtes af ordningen.

Fra Paulli var svaret mildt i formen, ellers ikke: Ministeriets skrivelser udtalte ønsket om at få sognene delt ved nye sogne, selv om der kan oprettes distrikter. Når økonomien skaber uovervindelige vanskeligheder for sognedeling, så kommer planen »det ønskelige nærmest«. Men midlertidige distrikter fordrer, at der arbejdes ud fra en samlet godkendt plan, her vil ordningen af præstelønningerne få væsentlig betydning. Der kan da ikke tages hensyn til kirkefondets små distrikter, men et distrikt må have en størrelse, så indtægterne derfra og en del af præstepengene fuldt ud kan lønne hovedpræsten. Det bør være bestemmende for den samlede plan, godkendt af ministeriet. Kirkefondet kan så lønne medhjælpere og støtte kirkebyggeri. Men komiteer skal ikke afgøre, hvor der er trang til en kirke, men autoriteterne kan pege på et distrikt, der kan svare lønnen. Der kom en gentagelse af, at nogle kirker kunne spares, hvis dele af forstæderne blev lagt til sognene i den indre by, som affolkes.

Schepelern erkendte, at gældende love udelukker, at præstepenge liggnes under ét og fordeles, eller at det pålægges præster og kirkebetjente at afgive en del af lønnen til udskilte sogne. Skal der lignedes sognevis, så får de fattigste kvarterer næppe rimelige lønninger og ikke mulighed for at oprette nye sogne. Ministeriet foreslår en heldig udvej, at sognene kan deles i selvstændige distrikter, så tillader gældende lov, at et stort

sogns lønninger deles. Det sker på rette folkekirkelige principper, når distriktsdelingen sker ved kgl. resolution og hovedpræsten får kgl. udnævnelse. Det giver en stabilitet, som ganske er forsømt ved de foretagne distriktsdelinger, ligesom målet understreges, at få selvstændige sogne.

Svar fra Krag viser indsigt i, hvad distriktsdelingen kunne betyde⁶⁷.

I høringen inddrog Rørdam selv kirkefondet: Forretningsudvalget svarede 14/9 med dybtfølt tak, forslaget svarende til fondets grundprincipper med små distrikter og kirker som menighedsdannende midtpunkter. Det gik ud fra, at i distriktet fik hver præst eget ansvarsområde, ellers var fondet udelukket fra at stille lokaler til rådighed og lønne medhjælpere. Økonomisk set var det bedst at dele et sogns præstepenge ligeligt mellem distrikterne mens offer og accidenser fra distriktet gik til distriktspræsterne, så de blev menighedens personlige ydelse til dens sjælesørger. Medførte det indtægtstab for nogle præster, ville fondet godtgøre dem det. Et særskilt klokkekontor var en livsbetingelse for et distrikt, og det ville fremme kirkelig orden, at kirkelige handlinger anmeldtes hos præsten.

Rørdam forelagde forslaget for kirkerådet, det mødte oprigtig anerkendelse. Rådet tilsluttede sig kirkefondets ønske om en art sognebåndsløsning i et sogn, delt i distrikter⁶⁸, og det fandt, at der burde være 2 præster til at sikre fyldig betjening også ved sjælesorg. De burde have samme løn, det ville gavne det indbyrdes forhold og stillingen i menigheden.

20/10 99 svarede Rørdam ministeriet udførligt. Under de ulykkelige kirkeforhold anså han udkastet for den bedste ordning, der kunne opnås under de gældende love. Han tog det for givet, at hver distriktspræst blev stillet så selvstændigt som muligt overfor hovedkirkens sognepræst, så distriktet *faktisk* blev selvstændigt, det blev da lettere siden at få et selvstændigt sogn. Det afgørende var befolkningens kirkelige tarv og stiftprovstens forudsætning, at et distrikt skulle kunne lønne et par præster, var kristeligt uforsvarligt og en ulykke, de fattigste distrikter blev også de folkerigeste. Også for samfundet blev det kostbart, for ret kirkelig omsorg for ubemidlede var det virksomste værn mod pauperismen. Et distrikt burde i reglen være på ca. 10.000 indb., og det bør stå i anordningen.

Delingen af sogne bør selvfølgelig ske efter en *foreløbig* plan, men ingen har forud tænkt på at sikre grunde til kirker, de må nu tages, hvor de kan fås rimeligt. Ofte er de skænket af private. Provsterne var betænkelige ved lejede lokaler, men det måtte være underordnet hovedsagen, at få den kirkelige nød afhjulpet. De kunne da føre til, at der arbej-

dedes for kirker. Distriktspræster bør have en større andel i sognets præstepenge, accidenser giver for lidt i fattige distrikter. Der burde ansættes en første og anden residerende kapellan, lønnen kunne kirkefondet supplere, så den var til at leve af.

Ministeriet fulgte ved anordningen 11/11 1899 langt biskop, kirkeråd og kirkefond: Der skulle foreligge en foreløbig delingsplan for et sogn, når et første distrikt udskiltes. Uden at indbyggertallet fastsattes, så burde et distrikt ikke være større, »end det forsvarligt kan betjenes af to Præster«. Leje af kirkelokaler var en mulighed, ellers kan den kreds, der har bekostet opførelsen af en distriktskirke, betale driftsudgifterne. Der ansættes en førstepræst og en ordineret medhjælper, som kan blive fast kapellan, hvor forholdene tillader det. Såvidt muligt oprettes et eget klokkerkontor for distriktet⁶⁹.

De vilkår priste folk fra kirkefondet offentligt. I Kristeligt Dagblad 22/11 skrev Westergaard: Her er et mægtigt fremskridt for kirkesagen. De nye distrikter er selvstændige, så »der kan ske en folkekirkelig Virksomhed som ved en Sognekirke«. Men den levende menighed får ikke en varig indstillingsret til embederne og ingen garanti for, at de bedste mænd bliver ansat, det kan skade offervilligheden til fondet. – Vi kan ikke være ministeren taknemlige nok, skrev Ussing i Berlingske Tiden 4/12 99, for de gamle former har fået deres ret, og de frivillige kræfter kan virke fuldt ud. Den bevægelse er anerkendt, den kunne have sprængt folkekirken, men er gjort til en kraftkilde for den. 28/11 skrev Friis Hansen i Kbh.s Kirkesag: Her får kirkesagen kirkeretligt grundlag, den savnede udtrykkelig anerkendelse. Det er nyt, at kirkestyret søger støtte hos den levende menighed, men den får ansvaret for at afhjælpe kirkenøden ved nyordningen⁷⁰.

Jo, minister og biskop fik megen ros. Friis Hansen havde 16/11 skrevet til kontorchef O. Damkier i ministeriet for at udtrykke glæde og taknemlighed for det betydningsfulde reformarbejde, så frisindet og heldigt udtrykt måtte det fremkalde beundring. Hjertelig tak for »den del, De har havt« for at der åbnes for »en lykkelig Udvikling for vor gamle Folkekirke«. Damkier lagde brevet ved akterne om anordningens tilblivelse.

Rørdam skrev 26/12 til Otto Møller om »det ubetinget bedste og glædeligste« han havde opnået i sin bispetid, anordningen om distriktsdeling. Den åbner for en forsvarlig ordning af Kbh.s fortvivlede kirkeforhold, der »kan foregaa jævnt og roligt og blive til Gavn baade for Folkekirken og den troende Menighed«. Næsten et vidunder, som jeg for et halvt år siden ville have erklæret for umuligt. »Ti der var Tværhed og Modstand fra mange Sider, baade fra Ministeriet og især fra de to københavnske Provster, af hvilke den ene har god Adgang til mægtige

Personers Ører«. Det har kostet gentaget arbejde og meget blæk. Da jeg var nær ved at opgive håbet om at nå noget, »saa kom det første Tilbud fra oven (Ministeriet) tydende paa at Tværheden og Sejheden var smeltet« og efter flere forhandlinger kom anordningen »saa god, at jeg ikke kan ønske den bedre. Ikke mindst glædeligt for mig er, at den egentlig ledende Person i Kultusministeriet, Kontorchef Damkier, en meget dygtig Mand, som tidligere har været temmelig – jeg kunne godt sige: meget – vrangvillig for denne Ordning, nu aldeles loyalt er gaaet ind paa den og med stor Interesse« er gået ind for, at den er gennemført på bedste måde⁷¹.

Udgiveren af brevene har ikke medtaget det følgende, som her skal med: Damkier bliver mig »en uvurderlig Støtte, hvis vi faar en Kultusminister, som er ligegyldig ved Københavns Kirkesag. Men forresten maa jeg sige, at jeg sikkerlig aldrig havde faaet Sagen saa vidt, dersom Sthyr ikke havde været Minister. Ti med alle de Skrøbeligheder, han kan have, saa har han virkelig Hjærte for den kirkelige Nød« i byen. Han har følt og set, at den ikke kunne afhjælpes under kirkens hidtidige former med »Sogne paa 20-30.000 Msker med et Par Præster, som altsaa ikke kan blive Præster, men blot »Forretnings« udførere. – Det er ogsaa et Skridt, som kan faa stor Betydning, at den folkekirkelige Øvrighed herved erkender Menighedens frivillige Arbejde og Ydelse som en Faktor, den kan og maa regne med, og ansætter Præster, der saagodtsom helt maa lønnes med frivilligt ydede Midler«.

Sthyr kunne som minister slå sig tilfreds med anordningen og bevillingerne til kirker i samlingen 1899/1900. Ved debatten om finanslovforslaget 1900/01 sagde J. C. 17/1 ved 2. behandling: Der foreslås tilskud til en kirke i Randers; det afslog vi sidste år, da der foruden indsamlede midler regnedes med tilskud fra kommunen, »det syntes vi mindre godt om«. Det var der givet afkald på, og der var samlet mere ind, så der gives 30.000 over 2 år. Til Hellerup kirke foreslås 20.000 kr., kommunen giver 10.000 og overtager vedligeholdelsen, ikke som kommune, men tiendeejer. På Ole Hansens og egne vegne indskød Jens Busk: Det er ikke i orden, at landboerne foruden tiende til kirke og præst skal betale til kirker i velhavende købstæder, de må selv klare det. Klausen: Giver vi her, skal en række købstæder også have, og om nogen kan Hellerup selv klare det. J. C. måtte frem igen: I Randers kom de med en anvisning på kommunens kasse, den havde givet grunden, det var nok⁷². Det nytter ikke at sammenholde tienden på landet og byforhold. Staten skal yde støtte siger grundloven, men vi må søge tienden afløst. Det har jeg altid ønsket, sagde J. C.⁷³. Anders Nielsen, J. C.s mand, supplerede om pen-

gene til Randers at der var nu ikke krævet noget af kommunen, ikke pålagt skatteyderne et »tvunget Bidrag til Kirken«. Hvad vi må sætte ind imod, når vi både betaler tiende og støtter byerne, det er ikke statsstøtten til kirker i Kbh. og købstæderne, men vi kan vente, at byboerne støtter en tiendeafløsning. Randers-kirken fik pengene med alle stemmer mod 9⁷⁴.

27/4 1900 kom der en ny regering med provst Bjerre som kultusminister⁷⁵. I samlingen 1900/01 blev det på finansloven for 1901/02 bl.a. til 25.000 kr. til vedligeholdelsesfond for Brorsons kirke på Nørrebro⁷⁶ med småfolk, og 30.000 til kirker i Odense og Århus, kommunerne havde givet grund. J. C. sagde ved 2. behandling: Der er utvivlsomt trang til de kirker, folk kan ikke stå i kø ved kirkelige handlinger, lad være at én kirke er nok til almindelige gudstjenester. Men folk har »aldeles ingen Pligt« til ved ligning at støtte nye kirker, som de er imod. Vi har også modsat os, at kommunerne giver tilskud, lovene kender ikke til, at de skal bygge kirker, men private bør yde. Klausen: Vi skulle aldrig have givet til købstadskirker, de behøves heller ikke aht. kirkelige handlinger. J. C. vendte sig mod ham: Han siger, at arbejderne intet får til deres bygninger, men vi får heller ikke til vore forsamlingshuse. Klausen: Præsterne i Århus vil ikke foretage begravelser om søndagen, dér som andre steder er de ikke velvillige overfor arbejderne⁷⁷. Ifjor gik 38 imod kirken i Randers, 54 var for at støtte den, 26 af de 38 var ordførerenes egne partifæller, flertallet kom ved støtte fra de moderate og Højre. Ved 3. behandling var der forslag om at støtte kirkebyggeri på Frederiksberg, udover de ydede 5 gange 8.000 bevilligedes 8.000 kr. til, og Christians kirke på Christianshavn havde brugt sin kapital til restaureringer, da den skulle i brug som sognekirke. Der bevilligedes 680 kr. årligt til driften⁷⁸.

Finanslovsforhandlingerne viser J. C. Christensen i færd med at samle sit parti, eller de væsentligste dele, om en positiv holdning overfor kirken, afbalanceret af de hensyn der måtte tages til partiets forskellige grupperinger. Ser vi på de skiftende ministre, formår de ikke – udover at inkassere til kirker hvad Venstre vil give – trods mindske krav at få love igennem. Det endte med, at hvad Sthyr bestemt havde afslået, det måtte Bjerre søge gennemført.

I marts 1900 havde ministeriet fra 73 klokkere og kordegne fået anmodning om, at deres løn i offer og accidenser ikke mere var hensigtsmæssig. Den var ilde set, pinlig for giver som modtager, beløbet var ubestemt, så det gavnede ikke forholdet mellem kirke og menighed. De ønskede afløsning for accidenserne, højtidsofferet var afløst i mange købstæder, der burde arbejdes for at få begge dele.

Kirkerådet fik sagen og svarende 5/10: Den afløsning kunne ikke ske uden den omfattede præsterne, den ville have stor betydning også i Kbh. Vokser byerne fortsat, må der flere kirker og præster og kirkebetjente til, og flere midler til deres løn. Men især for præsterne var lønnen alt andet end rigelig, så det må ikke medføre nogen forringelse, der må ydes fuld erstatning. Pengene måtte komme fra en kirkelig ligning, men folk burde næppe betale, uanset om de havde brug for kirkelige handlinger eller ej. Derfor skulle kommunalbestyrelsen have ret til at fastsætte takster for visse kirkelige handlinger⁷⁹.

19/9 1900 tilskrev ministeriet bisperne, at alle forsøg var standset i folketinget, det fandt det da ikke hensigtsmæssigt at fremme en mere utvivlsom hjemmel til menighedsligning i Kbh. til nye kirker, end 1888-loven efter nogens mening giver, skønt det også var ønskeligt at få lignet til præste-, degne- og klokkerpenge. Da det kneb for flere kirker at få midler til drift og vedligeholdelse, måtte et initiativ overvejes. Sammen med Sjællands biskop fik Kbh.s 2 provster og kirkerådet sagen til udtalelse. Det var næsten mere overvejelser om det, der ikke kunne gøres, end om hvad ministeriet ville søge gennemført, en fælles ligning alene til de bestående kirkers istandsættelser, som der ikke var penge til. Kirkerådet tiltrådte ganske, hvad det påtænkte. Afløsningen af accidenser til degne og klokkere fik rådet til at foreslå, at en samlet kirkelig ligning gennemførtes ved lov, til brug for kirkers vedligeholdelse og opførelse af nye kirker, til afløsning af højtidsoffer og accidenser samt af præste-, degne- og klokkerpenge. Nogle i rådet havde været betænkelige, men rådet foreslog det, hvis det kunne gennemføres tilfredsstillende. Det burde forberedes i en kommission [skulle det skubbes ud til der kom en mere handlekraftig Højre-regering?]⁸⁰.

Det blev 15/3 1901 til et lovforslag for igen at sætte 1888-loven i kraft for 5 år fra 1/4 1901, alene til sognekirkers vedligeholdelse og drift, ikke for at få penge til nye kirker. Der manglede penge, da sognevis ligning hidtil var undgået. Ved forelæggelsen sagde Bjerre, at han ikke delte den mening, at der ikke sognevis kunne lignedes til nye kirker, men måtte indrømme, at Danske Lov her ikke var så klar som det var ønskeligt. Men brugte man den, kom der en ikke ringe modvilje, så hvad man vandt på en måde, gik tabt på en anden, til skade for kirkesagen. Så han agtede ikke – »i alt Fald ikke foreløbig« – at ligne til nye kirker. Det private initiativ blev da enerådende og de institutioner, der rejste kirker, kunne få en sådan magt, at det blev til skade for samlivet mellem kirke og stat, næppe i hans tid, men det kunne komme. Det private initiativ bør næppe bruges mere »end at man altid fra Statens og Kirkestyrelsens Side havde Haand i Hanke dermed«. Bjerre havde ger-

ne ventet til næste rigsdagssamling, men turde det ikke som situationen var, og ved en fælles ligning kom de rige til at hjælpe de fattige.

Jens Jensen var imod, at der skulle lignedes til de kirker, der var samlet ind til. Og præsterne, da ikke alle, søger ikke at få et godt forhold til befolkningen. Det drejer sig om op til 225.000 kr. hvert år. Bjerre: Det er ældre kirker uden for voldene, der trænger. Alternativet er fælles ligning eller sognevis ligning. Jens Jensen ville ikke afgøre, om det var lov og ret at ligne til kirker »som tilhører Menigheden«. Bygger man privat, tvinger man andre til at betale til kirkernes vedligeholdelse. Bjerre svarede: Folketinget fordrer, at private har støttet, før det yder tilskud til kirker, og ingen kirke tages i brug uden autoriteternes godkendelse. Det er »et i højeste Grad beskedent Forslag«, her er det krav, som de foregående regeringer har stillet, frafaldet, så der ikke kan lignedes til nye kirker. J. C. henviste forslaget til finansudvalget, hvor det blev⁸¹.

26/11 1900 skrev biskop Fredrik Nielsen til vennen Skat Rørdam: Vi må håbe snart at blive af »med dette afmægtige Ministerium, som aldrig burde være dannet. Man hvad saa?«⁸².

Viste et andet lovforslag så det? Tidligt i rigsdagssamlingen fremlagde J. C. Christensen privat et lovforslag om menighedsråd, efter en lang debat nedsattes et udvalg. Det afgav ikke betænkning, men udvalgsprotokollerne viser, at der blev taget stilling til forslaget, og at et flertal af Venstrereformpartiet var for⁸³. Det var vel, hvad J. C. ville, se mulighederne i fremtiden.

13/7 1900 skrev Skat Rørdam til Fr. Nielsen: Jeg skal en af dagene have konference med Bjerre om kirkesagen, »i hvilken jeg iøvrigt har Grund til at vente en god Støtte i ham – naar han blot ikke vil være bange for Damkier«. 11/4 havde han skrevet til Otto Møller, at han i 4 uger omtrent dag og nat havde slidt med et forslag til sognedistriktsdelinger og næsten var færdig. Så havde han også måttet gendrive sine provsters og flere præsters meninger. Han kunne ønske, at Sthyr forblev minister en månedstid endnu, for en ny minister, vel Bjerre, skal først sætte sig ind i den vidtløftige sag.

Nu skulle anordningen af 11/11 99 til at virke. Bag dette ligger en henvendelse fra kirkefondet om udskillelse af det område, der var præciseret og tillagt Gethsemane kirke til sognedistrikt, at dens 2 præster Ingomar Petersen blev udnævnt til residerende kapellan og førsteprest og Imm. Bang til andenpræst, og at der oprettedes et klokkerkontor for distriktet. Samtidig bad fondet om, at der blev taget tilsvarende skridt for Absalonskirken, der ventedes færdig i begyndelsen af 1901. Det må være det, der gav Rørdam det store slid, og 5/4 og 9/4

1900 indsendte han sagen til ministeriet. Det må være gjort med bedste anbefaling, men sagen er dunkel, da akterne er flyttet 2 gange, vi ved ikke hvortil. Vi kender kun datoer for ekspeditioner fra journalen og en del af forløbet fra ministeriets svar 15/10 1900 i brevbogen, som refererer udførligt⁸⁴.

Rørdam medsendte indhentede oplysninger fra skattedirektoratet om, at præste-, degne- og klokkepenge i Matthæus sogn var 24.000 kr., hvoraf 3.500 kr. ville tilfalde Kristkirkens sogn.

Matthæuskirkens sognepræst Th. Levinsen havde udtalt, at han ønskede sognet delt i distrikter samtidig, subsidiært kunne han godtage en gradvis deling, hvis forholdene blev afklaret bl.a. så sognets beboere sikredes ligelige betalingsforhold og præsterne deres indtægter, og han selv »sin egen Ret til en passende Løn af Embedet« ligesom han ikke ville forpligtes til at få erstatning af kirkefondet. – Stiftsprovsten havde oplyst, at præsteindtægerne fra Matthæus sogn kun rakte til præster i 4 sognedistrikter, så Gethsemane kirke og Maria kirkesal måtte forblive filialkirker i Matthæus sogn med præster lønnet af kirkefondet.

Fra fondet forelå en foreløbig plan for deling af Matthæus sogn i 6 sognedistrikter, og lønningerne tænktes delt procentvis mellem de ansatte. Den havde Levinsen udtalt sig for, delingen af lønningsmidlerne burde dog stå i omvendt forhold til distrikternes ydeevne. Hovedsognets præster burde have samtlige andele, indtil udskillelser var sket. Han var imod et særligt klokkekontor, det giver folk ulemper og formindsker indtægterne, så egnede folk vanskeligt fås. Levinsen »fastholder bestemt«, at der ved Gethsemane kirke foreløbig kun ansættes en residerende kapellan og en ordineret medhjælper, som kan blive fast kapellan, når der er penge til det. Det er der ikke nu, andenpræsten kan få en mindre fast indtægt af kirkefondet og en del af accidenserne. En kirke på »Vestre Boulevard« som Vesterbros hovedkirke vil kræve en del af pengene.

Provsten fra Frue provsti, atter Paulli, har skrevet om delinger af Vesterbro og Nørrebro og henvist til, at ministeriet 24/6 99 har udtalt, residerende kapellaner alene lønnes af sognets indtægter, og det hvor der sker distriktsdelinger er forudsat, at sognekaldet beholder penge nok. Trods gode hensigter kan den foreslåede opdeling ikke realiseres. Der bør kun blive 3 sognedistrikter i Matthæus sogn, vel Apostelkirken, Istedgades kirke (Paullis projekt) og fx Torvekirken, den senere Elias kirke.

Rørdam selv havde medsendt en udførlig betænkning om distriktsdelingen, om deling af præstepengene og »et bestemt Forslag til oprettelse af Sognedistrikt om Gethsemane Kirke«. Han havde advaret mod, at

ordningen af Kbh. skete »ud fra et overvejende økonomisk Synspunkt«. Anordningen siger med rette om distrikternes folketal, ikke mere end 2 præster kan betjene forsvarligt, der bør da ikke være mere end 10.000 indb. Han tilsluttede sig den foreløbige plan om deling i 5, senere 6 eller 7, sognedistrikter. Om indtægterne har han ikke kunnet sige noget bestemt, men skønnet, at præstepengene fra de pågældende distrikter blev det 3-4 dobbelte. – 9/4 havde Rørdam konkret foreslået et sognedistrikt ved Gethsemane kirke med de af kirkefondet angivne grænser, og at der ansattes en første- og andenpræst samt oprettedes et klokkerkontor. Absalonskirken kunne vente, men den burde ikke blive filialkirke.

Alt det har ministeriet anført her, hvor anordningen første gang skal praktiseres, for at intet relevant udelades. Det finder med biskoppen, at det er rigtigt at betone sognedistrikternes størrelse, det er jo overbefolkede sogne, der medførte anordningen, og 10.000 indb. kunne anses som normalt. Men det økonomiske må iagttages, kunne det være overladt til »det private Initiativ, havde Anordn. overhovedet ikke været nødvendig«. Havde man anset det for forsvarligt, at de præster, der som »ansvarlige Embedsmænd skal forestaa de mindre Mghdr.« som er ønskelige, blev lønnet privat og ikke var sikret et anstændigt udkomme, så kunne en omfattende sognedeling være lavet mest baseret på private tilskud for sognepræst såvel som for kapellan.

Bag anordningen ligger lige så meget økonomiske hensyn, mellemvejen med distrikter indenfor større sogne er valgt for at få friere rådighed ved deling af de samlede indtægter. Derfor er den residerende kapellan ansvarlig for distriktet og lønnes af offer og accidenser samt en andel af præstepengene. Andenpræsten virker på hans ansvar, og det kan stå åbent, hvordan han lønnes, han kan få en andel af de nævnte indtægter. Når det siges, at andenpræsten kan blive fast ansat kapellan, hvor forholdene tillader det, er der tænkt »udelukkende« på det økonomiske. Man har ikke villet hindre, at delinger skete gradvist, så hele sognet skulle opdeles samtidigt, blot der var en plan for senere delinger. Men vægten ligger på, at sognedistrikterne er forberedelse til en sognedeling, en naturlig forudsætning for det.

Det er vigtigt at finde en passende løn for residerende kapellaner, siden kirkekommissionen foreslog lønninger, er der sket et mindre fald. Men mange sognepræster og kapellaner har ikke de indtægter, som kommissionen foreslog, og de bør forøges i fremtiden. De nævnte minimumslønninger skal advare mod, at lønningerne mindskes væsentligt ved distriktsdelinger, omend de faste præster ved Matthæus kirke er lønnet over, hvad kommissionen foreslog. Betingelsen for kgl. udnævnelse til førstepræst ved sognedistrikter er, at der er lønninger, og at

denne får 2/3 deraf. Alderstillæggene til hovedkirkens præster skyldes, at de ved kommende delinger fratages indtægter.

Ministeriet konkluderede: I Matthæus sogn stemmer de af Rørdam nævnte 7 distrikter med anordningen, og ministeriet er ikke imod den foreløbige plan med successive delinger. Men det lægger »Vægten paa Fuldførelsen af de paatænkte Kirker i Saxogade og Istedgade«, hvor opførelser er godkendt. Det hindrer ikke, at der erhverves byggegrunde, kun at nyt byggeri påbegyndes.

De indtægter Rørdam har anslået giver god økonomi, endog større begyndelsesindtægter end ministeriet har ansat, men indtægterne er beregnede og usikre. Levinsens forslag om, at præstepengene deles omvendt af forholdet til distrikternes ydeevne bør følges, mens hovedsognets præster får større andel, indtil nye distrikter oprettes. Da bliver samtlige præster tilgodeset, uden at Levinsens løn ændres i hans tid. Accidenserne kan vanskeligt beregnes, Rørdam har ikke begrundet sit overslag, men der kommer mere ind, selv om den betydelige vækst Rørdam forudsætter ikke kommer straks. Derfor udnævnes foreløbig førstepæsten, mens andenpræsten stilles kgl. udnævnelse i udsigt, når distriktet kan bære den løn. Den af ministeriet foreslåede deling af indtægterne forudsætter, indtil andenpræsten udnævnes til kapellan, at kirkefondet yder fast årligt tilskud til ham, og det må ikke øges uden ministeriets godkendelse. Hvad fondet yder, når begge præster er kgl. udnævnt, er privat og embedet uvedkommende.

Ministeriet fulgte ikke Levinsens krav om, at præsterne skulle bo i distrikterne. Anordningen siger, at der såvidt muligt oprettes klokkekantor med egne ministerialbøger. Det er rigtigt, Levinsen er imod det, men kirkekommissionen sagde, at kontoret skal ligge så nær kirken som muligt. Det forudsætter et kontor i hver distrikt, mens ordentlig rådgivning af folk er uoverkommelig i store sogne. Lønner rejser et problem, det er rigtigt med fast løn; kirkefondet kan yde støtte dertil, og ministeriet forudsætter, at det sker, ligesom fondet sørger for penge til kirkens drift og vedligeholdelse.

Ministeriet sluttede med at anmode Rørdam om at optage forhandlinger med præsterne og kirkefondet under hensyn til samtlige forhold.

Ingomar Petersen mener, at han opsøgte Bjerre i ministeriet vel et år efter anordningen var udstedt og klagede sin nød, for intet var sket. Ministeren kaldte Damkier ind og sagde: »Nu maa Gethsemane kirken og dens Præster stilles selvstændigt fra Nytaar af, det er mit Ønske«. Svaret lød: »Det skal ske, Deres excellence«. Hvem andre end Damkier turde love det?⁸⁵ – 21/12 1900 bifaldt kongen, at der ifølge anordningen af 11/11 99 fra 1. januar 1901 udskiltes en nærmere bestemt del af Mat-

thæus sogn til et særligt sognedistrikt, med navn af Matthæus sogns 2. sognedistrikt med Gethsemane kirke som distriktskirke, hvis den var i synsforsvarlig stand, og at der udnævntes en førstepræst og en ordineret medhjælper som andenpræst. Distriktet skulle have 1/5 af hele sognets præstepenge, at dele med 3/5 til førstepræsten og 2/5 til andenpræsten. Når der i Matthæus sogn oprettedes nye distrikter, måtte de finde sig i omfordeling. Til stillingerne udnævntes henholdsvis Ingomar Petersen og Imm. Bang.

Det hed videre, at der indrettes særligt klokkerkontor, og at klokkeren skulle have 1/5 af klokker- og degnepengene fra Matthæus sogn. Journalbogen viser, at det gik knap så stærkt. 21/1 1901 skrev biskoppen om det kontor, og han fik svar fra ministeriet 22/2, der resolverede 25/3, men 1901 gik til ende, før alt var afklaret.

19/10 1900 holdt kirkefondet bestyrelsesmøde. Friis Hansen lagde for: Det er med nogen ret, at autoriteterne venter vor hjælp til lønninger ved sognekirker, og at den levende menighed får indflydelse og bliver uundværlig. Hvis autoriteterne selv havde klaret kirkesagen, så var den velsignede menighedsbevægelse slet ikke vakt. Også Rørdam glædede sig over, at ministeriet oftere bad fondet om hjælp. Problemet var ellers at skaffe penge til køb af byggegrunde og at få indtægter i selve Kbh. Frem for andre steder må byen bære sin egen kirkesag, sagde Friis Hansen. Kirkernes drift er en stadigt voksende lavine, mente Lange. Men Rørdam ville ikke medgive ham, at en præst som ikke kan rejse midler til kirkens drift i sin kreds er uskikket til Kbh. Lange og Westergaard var dog enige om, at præsterne måtte samle lægfolk om sig, så de kunne klare udgifterne til kirken. 15/11 1901 var der stor drøftelse af økonomien, dvs. om de mange forpligtelser til kirker og præster og køb af grunde. Lange mente, at kirkesagen var ændret, blevet et departement, som ministeriet regnede med; men overfor de officielle skridt, som sognekirker m.m. maa der bremses. Friis Hansen fandt ligefrem ministeriets opfattelse heldig. Rørdam indskød: Fondet er ikke et departement, men sådan vil ministeriet nok gerne have det.

Fortrød Rørdam sin støtte af kirkefondet, som det udviklede sig?

1896 havde han med vemod set, hvor lidt energi der var i grundtvigske folk⁸⁶. Før havde han bemærket, »at der er saare faa Præster udenfor Indre Mission, som der er nogen Ild i« (7/11 95 256). Så kom det alligevel: »Hele deres Virksomhed med Missionshuse ... er jo egentlig at skikke sig som Sekterer, mens man dog tager Kost og Næring af Folkekirken. Der er for mig ingen Tvivl om«, at trods »varm Iver for Guds Rige ... saa virke de dog mere til Skade end til Gavn for Kristen-

dommen i *vort* Folk, idet de støde mange bort« ... (30/1 97 273). – Kraftigere udtrykte han sig til biskop Fredrik Nielsen: Det er en ulykke med de stenhårde københavnske præster fra Indre Mission. 7/4 05 fortsatte han til Fr. Nielsen: Jeg søger en god mand til det udskilte Blågårds sogn som residerende. »Jeg vilde helst have en Grundtvigianer, som virkelig vil arbejde for at samle Msker til Guds Rige«. Indre Mission er omtrent kørt helt fast i den bydel. Det fik han i den »ægte Fattigpræst« C. Ludwigs, som altid sled trapper⁸⁷.

1902 og de følgende år bistod Rørdam ivrigt Reedtz-Thott med argumenter imod J. C.s kirkelove. Selv om han stadig vedstod sit synspunkt fra 1895-96 om menighedsråd som fornøden begyndelse til en kirkeforfatning, så var det ravgalt »aldeles at give Menigheden i det verdslige Flertals Vold« (4/11 1900 315). Vi har set, hvilken rolle præstelønningen spillede helt fra kirkekommissionen og til praktiseringen af anordningen af 11/11 99; alligevel skrev Rørdam 7/4 03 til baronen: Jeg er ikke i tvivl om, »at en Kirkeligning over *hele* Byen ... vil skade det frivillige Arbejde for Kbhvns Kirkesag, især derved at den 1) vil i høj Grad dæmpe Menighedens Iver for ved frivillige Gaver at faa Byen forsynet med de nødvendige Kirker med tilhørende Præster, og 2) derved at den vilde give Modstanderne af nye Kirker kraftig forøget Styrke, idet den da kan gøre gældende, at enhver ny Kirke betyder en forøget Skattebyrde for Borgerne ...

Hertil kommer, at det i sig selv er – og har vist sig at være – til betydelig Styrkelse for Menigheds- og Sognebevidstheden, at den enkelte Kreds føres til frivillig at bære sine økonomiske Byrder. Hidindtil er denne Styrkelse her i Byen væsentlig kun kommen Indre Missions Retningen til Gode; der er herved vakt et lignende indbyrdes Sammenhold og Samarbejde, som man andensteds kun ser i Valgmenigheder. Men der er jo i og for sig intet til Hinder for, at det samme kan komme enhver anden Retning til Gode, naar kun det rette Liv er til Stede i den.

Dette er Grunden til, at jeg vilde meget beklage, om der skulde træffes en Ordning, som vilde skade det frivillige Arbejde« ...⁸⁸. – Rørdam var enig med kirkefondets bestyrelse, der offentligt havde udtalt, at J. C.s lovforslag, uanset hvad han ved 2. behandling havde sagt i folketinget, ville standse den frivillige bevægelse og øge de offentlige udgifter⁸⁹. – Det bør så tilføjes at Rørdam, for den sags skyld også kirkesagens folk og J. C. Christensen, mente at folkekirkens dage var talte. Derfor også deres travlhed og standhaftighed. Målet for alle hovedaktørerne var uændret, men undervejs var fleksibiliteten stor hvad midlerne angik.

Litteratur og forkortelser

En brevveksling: Otto Møller og Skat Rørdam: En brevveksling II ved H. Skat Rørdam, Kbh. 1916.

Holmens provst: P. G. Lindhardt: Holmens provst Thomas Skat Rørdam. Kbh. 1969.

K. Struwe: Kamma Struwe: Kirkerevolution i 1890'erne, Kbh. 1995.

Langes minde: H. O. Lange, En mindebog ved P. Helweg-Larsen, Kbh. 1955.

Love og Exp.: Love og Expeditioner vedkommende Kirke og Skolevæsen, årlige udgivelser ved skiftende redaktører.

Niels Petersen: Kultusministeriet, Organisation og arkiv, Kbh. 1984.

To høj Kirkemænd: To høj Kirkemænd. En brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane, ved P. G. Lindhardt og J. Swane, Aarhus 1958.

Aalborg bisper: Et festskrift Fem Aalborg-bisper ved P. G. Lindhardt, Aalborg 1954.

Ft og Lt med dato og/eller spalte henviser til Rigsdagstidende, henholdsvis Folketingets forhandlinger og Landstingets forhandlinger.

M.f., m.l. og m.b. var gængs for medlem af henholdsvis folketinget, landstinget og borgerrepræsentationen i Kbh.

J. C. er J. C. Christensen, i 90'erne kaldt Christensen Stadil.

Ved henvisninger til Kultusministeriets arkiv, l. kontor går årstal og bogstaver på journalen og journalsagen.

KhS Kirkehistoriske Samlinger.

RA Rigsarkivet, KB Det kgl. Bibliotek, LaS Landsarkivet for Sjælland.

Kirker med apostelnavne, ofte er udeladt det korrekte »Skt.«.

Noter

1. Thomas Skat Rørdam 1832-1909, videnskabeligt arbejde m.m. til 1869, så landsbypræst, 1880 hovedstadspræst, 1886 Holmens provst, Sjællands biskop 1895-1909, se en brevveksling og Holmens provst. – Kirkesagens venner Harald Westergaard, H. O. Lange, P. D. Koch og præsterne Henry Ussing og Jul. Friis Hansen, se K. Struwe om de veluddannede og estimerede folk 63ff. Næsten ene i samtiden havde de social forståelse og viden om dens årsager, men det ene fornødne tillod dem sjældent tid til offentlig debat derom.
2. Langes minde 213ff, K. Struwe 105ff, 113ff, Holmens provst 144ff og min afh. Khs 1996 129f.
3. Til Otto Møller 2/6 90 og 2/9 92, begge utrykte. H. O. Lange skrev 1/6 90: Ussing er klar i teorien, mindre klar i praksis; hans menighedssamfund er vistnok ikke helt solidt grundet, Langes minde 228.
4. Det fjerde kirkelige Møde 14.-16. Okt. 1890 49ff (Kbh. 1890) jfr. Holmens provst 104ff, 125ff.
5. KhS 1996 129 med tilhørende note. – B. J. Fog kom efter 10 år som præst på landet 1857 til Holmens kirke, hvor han 1867 blev provst, 1881 biskop i Århus, 1884-95 Sjællands biskop.
6. Betænkning ... om de kirkelige Forhold i Kjøbenhavn og i Frederiksberg Sogn, afg. 23/3 1892. 16: Flertallet, Lt.s formand, højesteretsadvokat C. C. Liebe, stiftsprovst C. Rothe (præst ved Vor Frue kirke, 1865 stiftsprovst), sognepræst R. Volf, Nørrebro, borgmester H. N. Hansen (borgmester 1873-97, m.f. 1876-79, m.l. 1895-1910) og

- overretsassessor Florian Larsen – 19: Mindretallet Harald Westergaard og Rørdam (ifølge brev til O. Møller 30/10 93 utrykt, samt Westergaard i Københavns Kirkesag 1890-1915 91).
7. Fra Bethesda 2/4, 23/4 og 10/9 93, møder Kbh.s præstekonvent 12/2 94, Roskilde Konvent i DKt 1895 7, 27 (fra den tid ingen protokol), Indre Missions Tidende 15/7 94, 439ff.
 8. Stenografisk Referat af Mødet i Koncertpalæet jfr. Steinthal i Fra Bethesda 7/5 93 og Langes minde 293.
 9. Protokoll i RA, konventet betitlet Kbh.s stiftskonvent.
 10. Forretningsfører, dvs. socialdemokratiets formand P. Knudsen m.l. 1890-98, m.f. 1898ff, m.b. 1897ff. Lærer K. M. Klausen m.f. 1895ff og m.b. 1893-98 var kirkelig ordfører begge steder, mens fagforeningsformand Jens Jensen også kunne tage ordet derom m.f. 1895ff og m.b. 1893ff.
 11. Der var egl. 2 forslag, om Kbh. og i Frederiksberg sogn, de behandles under ét, Till. A 3395 og 3437, fremsat 9/3 1243ff, 1. beh. 1693-1760. Alt for løst begrundet Elith Olesen, hvorfor forslaget faldt. »De frigjorte og trællefolket« 277 (Kbh. 1996).
 12. 1896 XX 301, om anordning af kollekt St. Bededag. Paullis udtalelse i Kbh.s konvent om Estrups modstand bygger vel herpå.
 13. (Sammenkædningen mellem kirke-forslaget og præstelønningslov havde Goos overvejet, Volf i Kbh.s præstekonvent 12/2 94, to høj Kirkemænd 21/3 94 200). Lars Dinesen svarede Bojsen 31/8: Goos er betænkelig ved ny forelæggelse uden udsigt til at forslaget fremmes.
 14. Langes minde 16/4 293.
 15. S.st. 27/8 og 10/9 298ff. Jfr. brev til Koch 19/9 93 fra Ussing om samtale med Stein, som havde sagt: Når ministeriet har meddelt bisperne, som i kirkerådet gav forslaget støtte, at forhandlingerne fortsætter, kan bisperne *for øjeblikket* intet gøre, heller ikke deltage i private forhandlinger. »Udsigterne for Lovforslaget ansaa han for *meget mørke*«, hvis det helt forkastes, ville bisperne utvivlsomt tage et initiativ. Ussing kommenterer: Her var mulighederne mange, forhaling, indrømmelser o. lign. Stein var slet ikke klar over, om der kunne gøres noget. Det nytter næppe at tale med de andre bisper. K. Struwe 223ff, 229f.
 16. Også kaldt de unge pigers forening, ved dens kirke var 1889 Julius Ifversen ansat som midlertidig ordineret medhjælper. Han blev 1895-1907 nidkær sognepræst, K. Struwe 47ff.
 17. 1893 TT 443 og 444. Arbejdet ved Nazaret kirke havde mere undtagelsesvist bevågenhed på højere steder. 23/8 95 søgte Udvalget at få cand. theol. Johs. Lind, der siden 1/2 havde været uordineret medhjælper ved kirken, ansat som ordineret medhjælper. Det ville lønne ham med 1.000 kr. årligt. Sognepræsten ved Sct. Johannes kirke, A. F. L. Rindom anbefalede på det bedste. Det ville være ham en stor glæde, hvis der i sognet blev prædikeret 5 gange om søndagen på steder fjernt fra hinanden. Det fik Paulli til at anbefale sagen og Rørdam til at anbefale den unge mand, det var han moden til, skønt ikke fyldt 25 år, 1895 VV 1436. – Der stod respekt om C. J. Holdt, Nazaretkirkens første præst. Han var »støbt i Indre Missions Form«, men tilhørte den fløj, der strengt fastholdt det evangelisk-lutherske og var skeptisk eller direkte kritisk overfor de »anglo-amerikanske metoder«, som bredte sig i 1890-erne. P. G. Lindhardt i kirkebladet for Nazaret sogn maj-august 1979, tilsv. Elith Olesen i »De frigjorte og trællefolket« 288; Lindhardt bringer bl.a. Holdts egen opgørelse af sit arbejde 1891-1900: 608 prædikener i Nazaretkirken og 191 i andre kirker, talt ved 1146 møder, døbt 2669 i kirken og 492 i hjemmene, haft 22.711 til alters i kirken og

- 284 i hjemmene, konfirmeret 573, viet 811 par, haft 69 mæglinger, begravet 841 og 3014 husbesøg.
18. Det københavnske Kirkespørgsmaal 1893 jfr. Fra Bethesda 1/7 94. G. Schepelem sognepræst Trinitatis kirke 1878-95, Holmens provst 1895.
 19. 1894 UU 1539.
 20. Lindhardt i Julebogen 58ff (Kbh. 1954), Holmens provst 155ff og nok bedst i noterne til to højirkemænd 300ff; K. Struwe 269.
 21. Til Fog 8 og 21/12 94, RA (Johs. Stein forskærer det sidste brev i bogen Biskop Harald Stein 74, Kbh. 1933), til Swane 22/12, to højirkemænd 300f. Steins arkiv i RA vedrørende valg af biskov 1895. Der er breve, ikke bragt i to højirkemænd. Arkivet synes ikke udnyttet tilstrækkeligt. – I sine dagbøger skriver H. Scharling 19/1 95 ...« hos Fogs ... Bispinden fortæller mig, at Stein har afslaaet det, og at det nu bliver Rørdam«. 18/2 står der, at S. mødte professor Stein, »der fortæller mig, at hans Broder definitivt har afslaaet Bispestolen« ... RA. Der er næppe tvivl om, at Chr. IX mente, at han ved bispeudnævnelser havde den store rolle, noget Martensen med større eller mindre held havde søgt at belære ham om (KhS 1995 125). Heller ikke er der tvivl om, at Stein ved udnævnelsen til Fyns biskop 1889 snarest så kongen som den afgørende (s.st. 102). Men virkeligheden kendte han dog, 18/2 1889 skrev han til en broder: Fog søgte mig igaar og ønskede en samtale, da havde Scavenius været hos ham og meddelt, »at jeg var hans Candidat. Han og Fog er enige. Nu vil Ministeren tale med Kongen. Hvis dennes Ord til Paulli staar fast, vil Sagen ordnes. Jeg er ikke glad, men bliver det maaske med Tiden«. Broderen konkluderer i sin bog nok lidt frit: Opfordringen »skyldtes et bestemt Ønske fra Chr. d. IXs Side om, at Embedet skulde tilbydes ham«. Men han ved også, at den vordende biskop »takke i et Brev Kultusministeren, Scavenius, for det ærefulde Tilbud« (Biskop Harald Stein 57f). Det brev havde været værd at se, men findes hverken i ministeriets arkiv (1889 PP 103) eller i Scavenius' privatarkiv. Men 1/3 skrev Stein til Swane: »Kongen sagde mig forleden, at han havde udtalt sit Ønske om mit Valg for Ministeren, jeg tør nu ikke overhøre det Kald, som Gud kan sende gennem Mennesker. Hvor er det dog svært at skjelne en Kaldelse fra en Fristelse« (to højirkemænd 62).
 22. Rørdams kendte Reedtz-Thott fra Rønnebæk-tiden, Marie Rørdam: Tilbageblik ... 216 (Kbh. 1911). Da baronen dannede regering 1894, skrev Rørdam 9/8 fra Schweiz: Jeg har i kirkebønnen bedt om, at Gud med *sin* visdom vil styre øvrigheden – af og til med ængsteligt sind. Nu kan jeg bede frimodigere, da jeg ved, at i spidsen står en mand, som jeg personlig kender og skylder så megen hengivenhed. – Reedtz-Thott måtte 1894 ønske sin regering fornyet og også at Goos udskiftedes som kultusminister, han havde ikke været mod provisorierne. Men hvorfor efterfulgte V. Bardenfleth ham? (Sofus Høgsbro ved, at posten forud var tilbudt amtmanden i Viborg, der afsløg. »Brevveksling og Dagbøger« II 203 ved Hans Lund, Kbh. 1925). Bardenfleth var 44 år, uprøvet i politik, havde haft en vis karriere fra 1879 som assistent og 1889 til fuldmægtig og ekspeditionssekretær i indenrigsministeriet. 1/8 94 var han just blevet amtmand i Vejle. Reedtz-Thott som Bardenfleth var grundtvigsk, den sidste gift med en datter af C. J. Brandt, Vartov, Brandts anden datter var gift med den grundtvigske præst J. H. Monrad.
 23. To højirkemænd 20/1 95, en brevveksling II 245 26/2 95. 6/3 95 skrev Rørdam til Stein: »Først og fremmest« skyldes min kaldelse Dem og Deres omtale for kongen og ministeren. Hos Rørdam er den rækkefølge nok ureflekteret, mens Steins brug deraf nok skyldes levn fra Martensens teologi. Vi ser videre på udnævnelssagens forløb

ud fra arkiverne: 26/10 94 skrev Fog til Swane om legemlige skrøbeligheder, hans åndsevner var dog i behold. 11/11 svarede Swane, at han formodede, at Fogs afgang var nær og at der var tænkt på efterfølgeren. Det fik Fog til at svare 23/11: Han vil ikke passe embedet på halv kraft og har meddelt kongen, at han søger afsked. Kongen og kronprinsen kan acceptere Stein, og vil han ikke, bliver muligheden den så meget frygtede. Swane bør sikre sig, at Stein vil, det kan Fog ikke, for han har lovet ikke at foretage sig noget. 28/11 sendte Swane Fogs brev til Stein og skrev selv: Betingelsen for at folkekirken bevares »i Sandhed og Kraft er, at der paa Sjællands Bispestol sidder en Mand som fuldt ud staar paa Folkekirkens Grund«, og når Paulli ikke vil, »er De den eneste«. Swane fortsatte 3/12: Hvis Stein afslår får vi »en Særretning i Højsædet« og følgerne er uoverskuelige. Stein svarede 5/12: Sjællands biskop *skal* være »en lærd Mand« og alle vil føle det uberettiget, at Rørdam ikke udnævnes. Han er »utvivlsomt den mest ansete og populære Geistlige« (de 3 breve utrykte, men nævnt i noterne til to højtkirkemænd). 7/12 sendte Swane Steins afslag til Fog og tilføjede bl.a.: Det grundtvigske syn vil med Rørdam som biskop gøre sig gældende ved alle lejligheder, især når kirkeforfatningssagen bliver aktuel. »Jeg kan vanskelig tænke mig, at Kongen – Gud bevare ham – vil samtykke i Valget af Rørdam«. 20/12 søgte Fog da for Stein at påvise det uholdbare i hans afslag, for at slutte med konsekvenserne deraf: Spørges jeg yderligere [af konge og minister?] kan jeg kun anbefale Rørdam. Vist har jeg venskab for ham, men bliver vor kirke så helt grundtvigiansk og så mere katolicerende? Vi har en grundtvigsk minister, de yngre bisper går i den retning og også præsterne og mange i menighederne. Med Rørdam som biskop får hele kirken påtrykt denne karakter, og når rationalismen når os fra Tyskland, har kirken kun våben fra katolicismen imod den. En grundtvigiansk folkekirke er »en værgeløs Skabning, og kan kun bestaa som Opposition mod den gammel-lutherske Retning«. Selv om Fog fortsatte endnu nogle år som biskop, så øjnede han ikke »en eneste Mand, der ... kunde modnes til Embedet«. Stein svarede Fog 21/12: Hvad nytter det, »at mit Valg kan »sættes igennem« ved kongens Naade og Deres kraftige Velvillie«, hvis jeg bagefter intet kan sætte igennem overfor viljer, der ikke vil styres, eller vil styres af en anden. Anderledes lå det, om Rørdam afslog. 30/12 svarede Fog, skuffet over Steins afslag til det tilbud, »som jeg troer jeg kunde have sat igennem«. Til Swane skrev Fog 23/12, at Rørdam dog ikke havde tilbøjelighed for »farlige Innovationer«, men han kan komme under pres, og da må Swane og Stein gå hårdt imod i kirkerådet, og minoritetsvotaer har betydning, for »Kongen har det sidste Ord«. – – Hvad lå bag? Stein pressedes af sine venner, men var splittet mellem sin idealisme og realisme, og han var vankelmodig. Det havde vist sig før. 9/3 89 skrev P. Madsen til biskop Schousboe om, hvad han vidste fra pålidelig kilde at Stein havde sagt: »Fog var trængt stærkt ind paa ham« for at få et ja til Fyens bispestol, det var kongens ønske og ham burde Stein gå til. Chr. IX sagde Stein: Når både Holmens provsti og Fyns bispestol var tilbudt ham og afslået »vilde der aldrig mere blive tilbudt ham Noget« [Sjællands bispestol?] Stein betingede sit ja af, at han blev hørt ved besættelsen af embedet som hans efterfølger ved Matthæus kirke og fik kongens løfte derom. P. Madsens arkiv, KB Ny kgl. Samling 1165c). Fog kendte til Steins vægelsind: Efter et møde midt i januar 95 med ministeren havde Fog sagt til sin Amanuensis, Swanes søn Daniel, at »Stein vilde, naar man sagde, »Du skal«, og det er tvivlsomt om Nogen vilde sige det«. Fog vilde det ikke og mente heller ikke, at ministeren eller kongen ville det (to højtkirkemænd 316). Afgørelsen kom nær, da Bardenfleth 4/1 95 skrev til Steint: Regeringen anser Dem for den bedste til bispestolen, De vil møde »størst Sympathi i alle kirkelig-sindede Kredse«, og ministeren vidste sig i fuld Overensstemmel-

se med et ogsaa af ... Kongen næret Ønske«. Regeringen lagde tryk den betydningsfulde gerning i Steins hænder. (Jfr. Stein til Swane: Jeg er efter »Kongens Ønske og paa Regeringens Vegne tilbudt« embedet). I 3 dage betænkte Stein sig paa og svarede ministeren: Stein vidste fra Fog, »at Kongen er mig naadig stemt og at Regeringen med fuld Fortrøstning« vil betro mig embedet. Han burde selv begrunde sit afslag personlig overfor ministeren og bringe ham en tak for velviljen. 12/1 mødte Stein Bardenfleth, der bad ham overvinde sine betænkeligheder, der var ham bekendt fra Fog. Stein viste ministeren, hvad Martensen havde sagt i kirkekommissionen af 1868 om »den uomgængelige Betingelse for Sjællands Biskop«, ved lærdom og indsigt være sin plads voksen. Vel var der gjort undtagelser med mænd med så betydelig indsigt, at de kunne have været teol. professorer. Havde han grebet til, var han Sjællands biskop, men turde det ikke efter »Pligt og Samvittighed« (Steins eget referat og brev til Swane, to højtkirkemænd 312. Når Holmens provst gør Bardenfleths svoger til ide-mand for Martensens udtalelse, brugt for ministeren som skyts mod Stein, har det intet belæg). 18/1 skrev ministeren, at sagen endnu var uafgjort og ikke var forelagt kongen. Men alle Steins betænkeligheder gjorde det sandsynligt, at ønsket om Stein ikke opretholdtes. En anden udvikling var også igang, iværksat af J. H. Monrad, en præsteanvendelse for Rørdams udnævnelse. Sagen trak ud, regeringen trådte varsomt, den havde ikke samme tillid hos kongen som Estrup havde haft. 9/2 hørte Stein fra ministeren, at sagen stadig var uafgjort, men det var ønskeligt, at Stein kom til byen, så kongen kunne få et indtryk af Steins indstilling. Forinden ville Bardenfleth gøre Stein fuld bekendt med den foreliggende situation. 16/2 var Stein så i audiens og refererer selv derfra: Kongen kendte alle betænkelighederne, men havde »i flere Aar ... udset mig til Fogs Afløser«, og Stein havde lovet ministeren ikke at svigte, hvis der ikke var anden sømmelig løsning. Kongen kunne godt lide Rørdam, men ikke hans prædikener. Han havde »Uvillie mod Grundtvigianismen, der havde bragt saa megen Fortræd ind i Landet, og han vilde føle sig som »en Forrædder« den Dag han tog en Grundtvigianer til Sjællands Bispestol«, og dertil ønskede kongen stadig Stein. Bevæget sagde Stein, at efter den forudgående samtale med ministeren var alt »aldeles forandret. Vel ville ministeren stadig udnævne ham, men foretrak Rørdam, og hele adressebevægelsen viser præsternes »Rørdamisering«. Han udbad sig den kgl. nådesbevisning at måtte blive på Fyn. [Stein må have bevaret et håb om udnævnelse ved kongens indgriben, eller var bevæget ved at det der havde været teoretisk muligt, nu stod som virkelighed?] Kongen svarede, at han ikke havde kunnet »bekvemme sig til at vælge Rørdam«, før han havde talt med Stein, og han bad Stein om ikke at betragte »Sagen som aldeles endt«, for han måtte overveje denne samtale og igen tale med ministeren. – Stein tilføjer, at han hjemkommen modtog meddelelse fra kabinetssekretæren og ministeren om, at Rørdams udnævnelse var underskrevet. »Adressen... har ikke haft den mindste Betydning for Kongen« forsikrer Stein. [Men den har i det mindste fremskyndet udnævnelsen af Rørdam. Der er et analogt fortilløse, 8/1 95 skrev Daniel Swane til faderen: Fog har foreslået, at få nadverritualet »approberet snarest«, før præstedressen derom kommer ind, afgørende var så kongen og ikke præsterne.] Afgørende i udnævnelsessagen blev Steins realitetssans, hans udnævnelse kunne vel sættes igennem fra oven, bagefter kunne han ikke sætte noget igennem. 3/3 skrev »M« i Nationaltidende m.m., at anden udnævnelse næppe var gørlig, og parti-hensyn havde ikke været ledende. Her var tale om »et *Personskifte* og ikke .. et *Systemskifte*«. Dermed slutter Steins arkiv. – Tilbage bliver Steins skildring af kongen som »elskelig, hjertelig, forstandig, orienteret og stærkt opfyldt af Sagen«. Bardenfleth kaldte Stein for »velmenende, flittig, hæderlig, men slet begavet«. Hans hold-

- ning var »aldeles korrekt«. Jeg har »i det Hele et ædelt Indtryk af B.«, men savner dog fasthed hos ham (to høj Kirkemænd 17/2, 20/1 og 1/3, 322, 314 og 330).
24. Til biskop Schousboe 30/1 95, P. Madsens arkiv KB. Stein var i brev til Fog 21/12-94 inde på noget tilsvarende: Han selv som Paulli, der bestemt havde afslået at blive biskov overfor Fog, kom let til kort overfor Rørdam, omend Paullis »Forhold til Kongen og Kongehuset lettere kunde give ham end mig nogen Modvægt«.
 25. Vols arkiv RA.
 26. Stein til Swane 10/2 96, to høj Kirkemænd 281.
 27. Positiv vurdering af Bardenfleth, fx Steinthal i Kirkeklokken 18/11 94, om hans løse taburet, to høj Kirkemænd 273, 370. – Udvalget havde ideen fra provst P. Bertelsen (K. Struwe 299), det havde allerede 1/2 haft statutter til 1. behandling.
 28. En brevveksling II 249 og 257, breve 22/5 og 7/11 95.
 29. Biskoppen af London, se K. Struwe 129ff.
 30. Kollekten giver mindre, skrev Stein, bl.a. har kirkelige kredse i Odense årligt indsamlet 1.000 kr. for 8 år til en 3. præst ved Domkirken, der har over 20.000 indb. Stein måtte også kritisere Udvalgets hidtidige arbejde præget af »Planløshed og Mangel paa fast Indordning under den folkekirkelige Styrelse«.
 31. Oskar Damkier var begyndt i kultusministeriets 1. kontor som assistent juli 1881, blev fuldmægtig jan. 1891 og kontorchef 29/11 95. Han var reelt ledende skønt først departementschef 1909.
 32. Forløbet søgt udredet ud fra ministeriets akter j. 1896 XX 301 sammenholdt med Kirkefondets arkiv.
 33. K. Struwe 254ff.
 34. I den 4. beretning om Udvalgets arbejde hedder det tilsvarende om biskopper som den levende menigheds ledere.
 35. Udvalgets protokol viser formelle drøftelser af statutter efter 1/2: 9/5, 6/6, 11/7, 27/8, 31/8 og 13/9. 20/9 deltog Ussing og F. W. Steinthal, missionssekretær for Kbh.s Indre Mission m.m., Albert Schack, sognepræst Gudum, 1895 ved Helligånds kirke, og »Udvalgets Præster« dvs. ved dettes kirker.
 36. Udover det sidste øjeblik, ind i okt. foretog udvalget en panik-reaktion, fordrede forhåndstilsagn om, at bestyrelsen nu valgte det af udvalget ønskede forretningsudvalg. Rørdam afslog, og Udvalget erkendte, at det var fortjent. K. Struwe 259ff jfr. 256ff. Tidl. forsøg se foran.
 37. Brevbog 1896 3818 jfr. Love og Exp. 10/10 96 405f. 28/4 97 sendte ministeriet cirkulære om kollekten til provsterne. Her stod, at ministeriet har fået forelagt fondets statutter samt vilkårene for, at det bestyrede kollekten. En medsendt skrivelse fra fondets bestyrelse bedes sendt præsterne med anbefaling af forsorg for sagen. Da statutterne ikke tidl. var meddelt, aftryktes de, Love og Exp. 1897 73ff.
 38. Gengældte Rørdam her ministeriets imødekommenhed ved kirkefondet, støttede noget af et genoplivningsforsøg af 1893-lovforslaget, hvor Bardenfleth satte ind for statsstøtte til kirker, mens H. N. Hansen i kommunalbestyrelsen fulgte det op med kommunal støtte. Rørdams omtale af sogne med 15.000 indb. gav kirkefondet et forklaringsproblem, jfr. Friis Hansen i Kbh. Kirkesag 18/2 97.
 39. Det kirkelige Møde i Kbh. 13.-15. okt. 1896 ved Johs. Schrøder 90ff (Kbh. 1897).
 40. To høj Kirkemænd 425ff. – Friis Hansen opgjorde bestyrelsens sammensætning sådan: Der var indbudt 21 teologer, 7 fra hver retning og 14 lægfolk, så vidt muligt troende fra de forskellige retninger, samt forretningsudvalget, Kbh. Kirkesag 1897 97. 1907 skrev Ussing derom: Kirkefondet dannedes »med en Bestyrelse af alle Retninger« – intet hundrede andre i at være med og tage alvorligt fat. »Naar de paa langt nær ikke

- gjorde det i det Omfang som Indre Mission«, hvad Bededags-kollekten og alle gave-liste beviser, skal det ikke bebrejdes den. Det er »en historisk Kendsgerning, at den Lægmandskreds, hvoraf »Udvalget for Kirkesagens Fremme« udsprang, stod Indre Mission nærmest. Og da arbejdet begyndte, var det i Kbh. og ud over Landet »Indre Missions Venner«, der først forstod det«, Kirkefondets første Tiaar 47.
41. »Til den danske Menighed« i Dagbladet 13/11 og Fra Bethesda 29/11 96 796ff. Swanen bemærkede: Rørdam har opgivet, to højkirkemænd 24/11 96 432 jfr. 428.
 42. Debat om finansforslaget 1895/96 3. beh. Ft. 15/3 3322ff. Om tilskud til kirker m.m. op mod 90'erne, se KhS 1996 122ff. – Harald E. F. Holm, cand. theol. 1875, medarbejder kirkelige blade og dagblade, 1878 formand Kbh.s Højskoleforening, 1887 bestyrer Højskolehjemmet. M.f. 1876 til sin død 1903, tidligt engageret i kirkepolitik, medlem af Finansudvalget 1890-1903, ordfører 1894/95.
 43. Ft 2. beh. 20/1 2871ff og 21/1 2965f, Ministeren 2908, Till. A. 894. Klausen 3. beh. 9/3 4291ff. – Initiativet til at få bygget Sionskirken var opstået før P. Krag og hustrus sølvbryllup som gaven fra menigheden i Skt. Jacobs sogn, hvor Krag var sognepræst 1878-1903.
 44. Ft Till. A 882ff: 2 kirker i Johannes sogn, 2 i Matthæus og 1 i Jakobs sogn. 1888-loven KhS 1996 123. H.N. Hansen i borgerrepræsentationen om 120.000 kr., se note 76.
 45. Ft 1. beh. 13/10 96 123-571.
 46. Ft 3. beh. 11/3 97, J. C., 5387ff, ministeren 5406ff.
 47. Lt eneste beh. 8/5 97, Steffensen 1815. Højre ville støtte sin minister, men så enkel var sagen ikke. 25/2 havde Reformpartiet drøftet kirkebevillingen på 50.000, og partiets protokol (1895-99, RA) nævner, at Busk og J. C. m.fl. udtalte sig [den første vel imod, J. C. for], men at forslaget var forkastet med 23 stemmer mod 10. I fællesudvalget kom Alberti med forslag om den bevilling, for at indynde sig hos J. C. og fremme et brud med partiets københavnere (Frede Bojsens politiske Erindringer 456f, hvor note 76 er forkert. Udg. af Kr. Hvidt, Kbh. 1963). Også Sofus Høgsbro kendte til Albertis initiativ, men nævner ikke perspektiver bag (Brevveksling og Dagbøger II 254, 8/5 97). Men Bojsens utrykte dagbøger fortæller lidt mere ud fra møder med Reedtz-Thott, 10/5; »Albertis adfærd var ham nok en gåde«; 12/5: han svarede mig undvigende, »ønskede tydeligt at dække Alberti« sagde, at denne »ikke havde forpligtet sig til noget, at landstinget havde forlangt bevillingen«. Bl.a. hertil sigter Klaus Berntsens omtalte af underhåndsforhandlinger mellem Reedtz-Thott og Alberti, der lover vedtagelse i folketinget (Erindringer III 78, Kbh. 1925), hvad Bojsen ved, at han langt fra formåede iflg. dennes erindringer. – Partiprotokollen beretter for 10/5 97, at J. C. meddelte, at i den kommende finanslov opførtes en bevilling til en kirke i Kbh. Han anbefalede, at partiet »forbeholder sig sin Frihed«. Det var 37 for, 1 imod.
 48. Lt Till. A 3977, fremsat 876.
 49. Lt Till. A 3918ff, 1. beh. 9/3 1042-57, 2. beh. 17/3 1175-1202, 3. beh. 23/3 1410-22, Till. C 987. – I samlingen 1895/96 havde Bardenfleth problemfrit og på mindre end en måned fået 1888-loven forlænget igen for et år fra 1/4 96.
 50. Herman Trier m.f. 1884-87 og 1890ff, m.b. 1893, borgerrepræsentationens formand efter 1898-valget.
 51. Ft 1. beh. 1/4 6210-13.
 52. En brevveksling II 5/3 96 264, 25/11 97 282. Selv Stein kunne til tider finde Paulli for »stiv konservativ«, to højkirkemænd 4/7 96 418.
 53. Fr. Zeuthen, fremtrædende missionsmand, stiftsprovst i Viborg 1885-95, derefter sognepræst i Fredericia.
 54. Kirkesal indviet 1894, K. Struwe 194.

55. At der skulle 2 ændringer i regulativet til, skyldes vist residerende kapellan A. F. Basse ved Matthæus kirke. 8/2 98 havde Paulli udbedt sig en udtalelse om Maria Kirkesal af sognepræst Th. Levinsen. Han gav sin bedste anbefaling af salen, det udpegede distrikt og de 2 præster. Men 10/3 havde Basse indvendinger: Kirkesalen burde ikke have eget distrikt, aftaler mellem præsterne skulle gælde. Levinsen bemærkede 11/3, at præsterne ved kirkesalen burde stilles så selvstændigt som muligt, offer ved kirkelige handlinger så han, om muligt, gerne tilfalde distriktspræsterne (Levinsens arkiv RA). 20/5 fulgte Basse en personlig skrivelse til ministeren op, bl.a. sådan at det ikke littede beboerne i det udpegede distrikt tilknytningen dertil og for at få en bedre økonomisk deling, der ydede »St. Matthæuskirkens Præster Ret og Skjel«. 1898 ZZ 883.
56. Kbh.s Kirkesag 1897 46f. Friis Hansen fortsatte: Får vi nye sogne og forsvarlig betjening af troende præster, som kan føre syndere til omvendelse og åndeligt samfundsliv, må alene dette »synes os tilstrækkelig Løn« for de ofre, der bringes kirkesagen.
57. Kbh.s Kirkesag 1898 27/9 221ff, 13/10 239ff og 30/11 223 fejlpag.
58. Levinsen var moderat højirkelig og var med til at erstatte de 2 provster i fondets bestyrelse 1898; han udtrådte 1906 uenig i fondets indsigelser ved kirkeforfatningsplanerne. Han havde længe været i tvivl, om ikke han burde gå, skrev han til Westergaard efter at have orienteret Rørdam. Han havde været aktiv i Kirkeligt Centrum fra starten 1899.
59. Ft 97/98 Till. A 2339, fremsat 8/10 46, 1. beh. 26/1 741-50.
60. Till. A 113, Till. B 898, 1. beh. 13/10 115f og 20/10 471f.
61. Ændringsforslaget Sthyr 27/1 98 1150, 3. beh. J. C. 4047ff, jfr. 4177, Klausen 4075, Sthyr 4099, Alfred Christensen 4107, Lt. 15/3 1684ff.
62. Till. A 2881, fremsat 3/3 3793f, 1. beh. 12/3 4295-4317.
63. Ft 98/99 Till. A 3061, forelagt 24/1 2313, 1. beh. 2814-25. Till. B 2023 udvalgets betretning.
64. Ft 98/99 Till. A 247. Men præsternes kirke stod kirkefondet ikke bag.
65. Finanslovens 2. beh. 24/1 99, J. C. 2319ff, 28/1 2526f, 2539f, Holm 2331f, 2537f, 2541f, Scavenius 2335, Sthyr 2357f.
66. Lt 17/3 1423. – I Ft havde J. C. 24/1 99 begrundet, at Aalborg fik 35.000: Man må imødekomme bestræbelserne for at få en kirke, der er indsamlet 60.000 kr. og »betydelig Enighed i Byen« derom. I Randers er kun indkommet 25.000 kr., og der påtænkes kommunalt tilskud, men de private bestræbelser er for svage, 2318.
67. Han bemærkede, at det ikke bliver ønskeligt at være ordineret medhjælper, hellere ansætte 2 ligestillede præster, når et distrikt når over 8.000 indb. Der bør være fælles klokkerkontor for et sogn, ellers bliver der ikke en anstændig løn.
68. Tanken var konsekvent at understrege et distrikts selvstændighed ved at indføre en art sognebåndsløsning fra og til distriktet.
69. Love og Exp. 11/11 99 207ff. – Akter vedrørende den kgl. anordning er fra 1899 ÆÆ 935 samlet i en pakke (nr. 2612, Niels Petersen 244). Men under 1898 ZZ 1797 ligger optakten stadig, begyndelsen med kirkefondets forretningsudvalgs og bestyrelsens skrivelser fra nov. 1898 med Rørdams påtegning 26/11 dvs. hele starten.
70. Med J. C.s positive holdning til fondet kan det ikke undre, at der ikke kom reaktioner fra folketinget. Dr. phil. Oscar Hansen, Venstrereformpartiet, havde ellers 11/10 under finanslovsdebatten kritiseret Bardenfleths anordnings-styre. Sthyr forsikrede, at han »paa ingen Maade« ville træffe administrative afgørelser på områder, hvor det tilkom lovgivningsmagten (Ft 1899/1900 154 og 318). Yderligere var en passus i 1. udkast om, at det var tilsigtet »saa vidt muligt inden for den bestaaende Lovgivnings Grænser« at afhjælpe kirkenøden, luget væk i næste udkast.

71. O. Damkiers karriere er nævnt (note 31) og hans dygtighed er ubestridelig, men som ledende i ministeriet ved kirkelige forhold kunne han, ligesom bisperne, også let tro sig ledende i kirken (jfr. optakten til kirkefondets statutter). Der er vidnesbyrd om, at han kunne optræde brøstigt afvisende, men lod modparten sig ikke standse deraf, kunne det blive til frugtbar dialog og til at Damkier udfoldede sin opfindsomhed i at bøje juraen fx som ved begrundelsen for selvstændige sognedistrikter i Kbh. Ussing beretter om en omsindelse i 1907 over for kirkefondet, som kom hjem til ham om aftenen, han lod sig omsinde og havde næste dag udfundet en mulighed (Min Livsgerning ... 129, 136f jfr. 141). H. Hauch oplevede tilsvarende op mod 1920, da han for menighedsrådet kom i ministeriet og ikke først lod sig dupere (Landbrugsminister Henrik Hauchs erindringer ved Tage Kaarsted, 43f. Århus 1978). Troels G. Jørgensen giver i sine oplevelser omkring 1900 i ministeriet en karikatur af Damkier, enerådende, »dygtig«, senere »habil« jurist (I Justitias Tjeneste 80f, 85f). Bedre husker nok Frantz Dahl: »Der stod Respekt om ham, men ikke Tilbedelse af nogen Art«, streng mod andre som mod sig selv (Nordisk administrativt Tidsskrift IV, 1923 74, jfr. Niels Petersen 108). Jfr. V. Holbøll: Bogen om J. C. 90 (Kbh. 1946).
72. Alle 4 store provinsbyer gav i 1890'erne byggegrunde til nye kirker. I *Aalborg* er de originale byrådsreferater gået til under besættelsen, så det er uvist om den socialdemokrat, der kom i byrådet 1894, var imod at give grund. De trykte »Uddrag af Aalborg Byraads Forhandlinger« er for knappe. – I *Odense* kom kirkesagen frem op mod 1898, men først 1903 indvalgte en socialist i byrådet. – I *Århus* kom en socialdemokrat i byrådet 1894, redaktør Harald Jensen »Demokraten«. 14/12 99 kom en kirkesag for i byrådet, som lovede komiteen en grund nær kirkegården mod nord, den skulle så også være begravelseskirke. Demokraten 15/12 refererer fra mødet Harald Jensen: Vi får vel søndagsbegravelser med tiden, selv om præsterne er imod det, og så også et kapel. En ny kirke skal lægges andetsteds, hvor byen udvikler sig. Det ville flertallet ikke, men spørgsmålet om takster i kirker blev rejst. Det vendte Harald Jensen sig imod, det uddyber uligheder, og begravelser i den kirke blev for fattigfolk. Demokraten nævner ikke, at redaktøren var mod at give grund; men bladet rummer fra den tid en del polemik mod kirken fra Peter Sabro. – I *Randers* kom plan om kirke frem i god tid 1894, hvor kommunen lovede grund. Et suppleringsvalg 1895 bragte Arbejderbladets redaktør M. Morgensen i byrådet. Kirkeplanen vakte furore nogle måneder sidst i 1894, ved Håndværkerforeningens møde, i Arbejderbladet og i Reformpartiets Randers Venstreblad var P. J. Akselbo ikke meget mildere. De 2 redaktører optrådte sammen ved et protestmøde, og ellers gik Akselbo hårdt imod (5/11 jfr. 5/10, 10/10, 30/11, 5/12 og 12/12 94). 5/9 98 gik et mindretal på 1 mod, at byrådet afholdt vedligeholdelsesudgifterne indtil kirken blev sognekirke. Foruden grund fik komiteen 6/3 99 tilsagn om 25.000 kr. »af Kæmnerkassen«, og det samme ventedes fra staten. Det blev afslag, komiteen fik i ministeriet at vide, at det kommunale tilskud måtte erstattes af »private Bidrag«, det kunne give et andet resultat. – Løvrigt var fra Randers til Socialdemokratiets 5. kongres 22.-24/7 92 indkommet forslag om, 1) at kirketiende og andre legerede midler inddroges – og 2) at kirkebygninger stilles til fri afbenyttelse med bevaring af de arkitektoniske og historiske mindesmærker. Det blev forkastet med alle stemmer mod 2. »Da Socialdemokratiet erklærer Religion for at være en Privatsag«, fandt kongressen ikke grund til at beskæftige sig dermed (trykt referat).
73. Reformpartiet havde i rigsdagssamlingerne 1899/1900 og 1900/01 fremlagt forslag om tiendeaflysning. Det første år endte sagen ved landstingsudvalgets beretning: Så stor en sags løsning kræver, at regeringen tager den op. Det sidste år indgik sagen i

sammenhæng med skattelovene, uden held og landstingsflertallet beskrev i udvalget resultatet som året før. Jfr. Poul Erik Olsen: »Ministermøder 1900-1901« 25, 34, 45, 52 (Kbh. 1992).

74. Ft 2. beh. 17/1 1900 J. C. 2575ff og 2631f, Busk 2595, Klausen 2600ff, Anders Nielsen 2659.
75. Provst J. J. K. Bjerre præst og 1887 provst i Aalborg stift, m.l. 1890-1901.
76. Hele røret om kirkebyggeriet blev forstærket i Kbh. Ved valget til borgerrepræsentation 1893 var kommunens og statens støtte til de nye kirker et hovedpunkt, og ingen genvalgte. Ind kom 4 liberale/radikale og 2 socialdemokrater, lærer K. M. Klausen og maler Jens Jensen, den første tog sig gerne af det kirkelige. Ved valgene 1894-96 stod de konservative sig, men 1897 vandt fremskridtsfolkene, og 1898 fik de flertallet. (Partibetegnelser kom først 1909 – Socialdemokratiets valgopråb 1898 omtaler opnåede resultater: Det var forhindret, at »ligefrem skadelige Foranstaltninger som Huslejeskat, Kirkeskat« og valgretsindskrænkninger var gennemført). Nogen støtte kom ikke til kirkekommissionens forslag, der 1893 var strandet i landstinget og ikke kom igen. Men der kom stadig ønsket om støtte til kirkebyggeri:

1894/95 18/3 p. 1461-73: Magistraten søgte tilslutning til, at der gives grund til den kommende Sionskirke på Østerbro. Borgmester Hansen var ellers ikke stemt for små sogne, men det var ham en samvittighedssag ikke at bremse her (1471), Abrahamson: Det går an, selv om kirker egl. er statens opgave. Klausen: De 6.000 dér kan ikke bære en kirkes drift. Trier fandt det naturligt at støtte, omend det ikke var kommunens opgave. Borgmester Borup og Trier var enige om, at dette ikke skabte præcedens. Trier: I hvert fald ikke for gratis grunde (1472f). 1895/96 1/4 p. 6-16 2. behandling. Udvalgsflertallet var positivt, ikke Klausen: Der står ikke en større kreds bag på stedet, 6.000 indb. giver for lille et sogn, gives her, kan der ikke siden siges nej. Han var ikke principielt imod at give grunde, når størstedelen tilhører folkekirken og bruger den til kirkelige handlinger, men der er ikke penge til driften. Trods Triers: Det er efter grundloven statens sag, vedtoges det at give grund med alle stemmer mod 2. 1896/97 6/6 p. 288-313: Magistraten indstiller, at der gives grund til Boulevardkirken ved H. C. Ørstedsparken, staten giver tilskud og kommunen, hvis 1888-loven igen træder i kraft, over nogle år af ligningen 120.000 kr. (Det halve af Bardenfleths 240.000 kr. fra staten over 10 år). Kirken behøves ikke aht. prædikener, men kirkelige handlinger. Klausen: Efter grunden sidste år er det slut. V. Koch mente, at han også før »havde vist sig som en Fjende af Kirke og Kristendom«. Det mødte indsigelse fra Klausen: Jeg er ikke en fjende, fordi jeg er imod unødvendige kirkeplaner (313). Marstrand det moderate Venstre, var ikke for ligning med så hidsige stemninger for og imod. – 9/11 p. 1247-83 mente hele det nedsatte udvalg, Marstrand inkl., at kirken i kvarteret var »paatrængende nødvendig« og var for over ligning at give 50.000 dertil. 1888-loven var ikke kun for kirkers vedligeholdelse, men kunne også begrunde støtte til nye kirker. Marstrand ville dog kun give grund, statens ansvar skal ikke svækkes, den har forømt at ordne kirkens forhold efter grundloven. Selv Rørdam og Ussing erkendte jo på Bethesdamødet, at kirker ikke er kommunens sag (1259ff). H. N. Hansen resumerede: Der er enighed om grund og et flertal for de 50.000 kr. 120.000 kr. over flere år er ikke tyngende (1262f). Koch: Det tages jo ikke af kommunens kasse, og Rørdam er for kirkelig ligning. – 25/1 97 p. 1749-83: Flertallet var for grund ved kommunehospitalet, hvis der blev givet mange penge kunne grunden ved Ørstedsparken dog komme på tale, og for 50.000, hvis der kan ske kirkelig ligning over hele staden. Klausen: Når folk bruger kirken, er jeg ikke imod, at der gives en grund, men mod ligningen, men det er et lille mindretal, der søger kirken. Ligning

tvinger folk til at betale, som ikke tilhører kirken eller »kun nominelt« gør det. For et stort kirkeprojekt stemte 16 for, 13 imod, for ligningen var 19 for og 10 imod. 1897/98 p. 402-18, 476-82 var spørgsmålet om der skulle gives grund til præsternes kirke, det indstillede magistraten. For at den som sognekirke ikke skulle belaste ligningen, skulle tårnet bygges straks, sagde Knudsen, og så skal der gives grund, ikke andet. Grunden blev givet. – P. 1142-43 var der indstilling om at sælge en grund i Nordvestkvarteret til kirkebyggeri for 15.000 kr., det var nok til halv pris, sagdes det. Det stemte 15 for og 10 imod. 1898/99 intet om kirker. 1899/1900 ønskede pastor Krag kirkegrund i Stockholmsgade, men 1900/1901 p. 358-63 indstillede magistraten, at grund kan købes i Malmøgade til 15 kr. pr. kvadratalen, ikke en høj pris, almindeligvis var prisen her 29 kr. Det skal den sælges til, sagde murer H. Rasmussen. Det af magistraten foreslåede vedtoges med 12 stemmer imod 11. (De trykte Forhandlinger fra Kbh.s Borgerrepræsentation). – Når kirkefondets folk skriver dets historie overser de gerne den offentlige støtte fra kommune og stat, vel for at gøre egen indsats større, den var stor nok endda. Det burde være nævnt, at Kbh.s kommune gav gratis grunde indtil flertallet vendte 1898, derefter solgtes grunde billigt, og at staten over midten af 90'erne gerne ydede 20-25.000 kr. til det foreskrevne vedligeholdelsesfond; således »Københavns Kirkesag 1890-1915«, 119f og 151; p. 180 nævner ikke den billige grund, men for »Sandhedens Skyld« statens 25.000, som præsten ikke syntes at vide, hvad man skulle med. Christian Gad: »Et Storværk« (Kbh. 1938) 98ff modstridende oplysninger, 120f siges sandt nok at præsterne gav hele byggesummen til Kristkirken, uomtalt er kommunens grund og statens vedligeholdelsesfond; 105 gav staten ikke 20.000 kr. til Hellerup kirke, fordi den lå udenfor Kbh.s kommune, men ifølge indarbejdet skik jfr. 115f.

77. Søn- og helligdagsbegrovelser var ikke et nyt problem. De var tildels tilladte i Kbh. og ikke forbudt på landet. Hvordan i købstæderne spurgte ministeriet 18/2 96 bisperne og fik afvigende svar. Sagen forelages da det kirkelige råd i håb om et enigt svar. Sept.-okt. 96 kom det for. Med industriforhold er det naturligt i byerne, sagde Swane, Clausen (og andre) vidste, at det var arbejderbevægelsens sag, en tilladelse ville føre til mere drikkeri, ved hverdagsbegrovelser får mange arbejdere dog løn; Schousboe fandt det vanskeligt at gå imod, ikke alle arbejdsgivere undlader at knappe lønnen af. Gøtzsche ville værne om søndagsfreden, Stein om overbebyrdede præster. Ved 2. beh. kom vanskelig hederne, såvel ved at holde igen, som ved at give frit løb fx ved et ministerielt cirkulære. Ministeriet gør det frit, hvis vi ikke gør noget, sagde Gøtzsche. Svaret blev diplomatisk, et ikke-svar (1896 XX 255, kirkerådets protokoller III 387, IV 62, 82 og 85).
78. Ft Till. A 1005, 2. beh. 19.-22/1 1901, J. C. 2404ff, Klausen 2437, 2515ff, 2525, 3. beh. 13/3 01 J. C. 4188ff.
79. 1900 ØØ 565.
80. 1900 ØØ 1353.
81. Ft 1900/1901 Till. A 3539, forelagt 15/3 4257-60 jfr. Bjerre 1. beh. 19/3 4455, Jens Jensen 4452.
82. Fredrik Nielsen, grundtvigianer, 1877 professor i kirkehistorie, 1900 biskop i Aalborg, jfr. Aalborg bisper 109ff.
83. Ft 1900/1901 Till. A 2201, forelagt 27/10 998f, 1. beh. 4-5/12 1557-1662. Det fortjener overvejelse, hvor privat forslaget var. Reformpartiets protokol 1899-1901 oplyser 16/10 1900 om et bestyrelsesmøde, hvor det vedtoges at indhente partiets tilladelse til fremsættelse – og 18/10 vedtog partiet »efter nogen Forhandling ... at dets Formand J. C. Christensen kunne fremsætte Forslag om Oprettelse af Menighedsraad«. – Fts udvalgsprotokol (Kirkelige Forhold 16) oplyser om forslagens behandling i 11-mands

- udvalget: 7/12 konstituerede det sig med J. C. som formand og partifællen Th. Nielsen som sekretær. 19/12 var »Almindelig første Behandling. H. Holm og Borgbjerg udtalte sig meget skarpt imod Lovens Hovedbestemmelse, medens A. Thomsen, P. Madsen, Sandbæk, L. Jensen, Moestrup og R. C. Sørensen anbefalede Forslaget«, dvs. 8 var for, 2 imod, den moderate Aadal var usikker. – Højre var ikke repræsenteret.
84. Brevbog 15/10 1900 nr. 4089. Sagen angives flyttet fra 1900 ØØ 473.
85. K. Struwe 304. Jeg er gået ud fra, at Ingomar Petersen husker fejl, den daværende departementschef vovede næppe at love en dato.
86. En brevveksling II 10/9 96 267. De følgende datoer og sidetal i teksten henviser til det værk.
87. Christian Ludwigs cand.theol. 1902, ordineret medhjælper, kapellan Blågårds kirke Kbh. 1905-11, Aalborg bisper 190f. Fr. Nielsens breve til Rørdam KB, Rørdam fra Fr. Nielsen RA, idet brevene er udvekslet og i afsenderens arkiv.
88. Tage Reedtz-Thotts arkiv LaS, Gaunø godsarkiv.
89. 21/3 1902 havde kirkefondets bestyrelse offentligt henvendt sig til regering og rigsdag om kirkelovene. Det anførtes, at fondet havde tilvejebragt 13 kirker, 6 sognekirker, 3 sognedistriktskirker og 4 filialkirker, mens det helt eller delvist lønnede 21 præster. Driftsudgifterne ville i 1902 nå over 100.000 kr., hvoraf en voksende del kom fra fondets egne kirker, enkelte menigheder kan eller vil snart kunne bære udgifterne til deres egen kirke og præst. Som lovforslagene foreligger vil det kraftige og levende menighedsliv mangle forudsætninger for at fortsætte arbejdet i organisk tilslutning til den sognekirkelige ordning. Der bliver ikke tilskyndelse for menighedsskredse, som bærer alle udgifter til kirke og præst, til at fortsætte dermed, når »der ikke ved Præstevalget kan blive Lejlighed for dem til at gøre sine Ønsker gældende«. – Bag lå møder i forretningsudvalget sidst i 1901 om opråb til offentligheden og henvendelse til ministeren. Men M. P. Larsen havde været syg og vægrede sig ved at underskrive opråbet, som det forelå. 20-21/3 måtte der bestyrelsesmøde til, også Rørdam nægtede at sanktionere forretningsudvalgets opråb. Her indledte Koch: Kirkefond og kirkesak var truet, hvad J. C. havde benægtet ved 2. behandling. De frivillige bidrag ophører, når menighedsråd med præstevalg »giver Kirkerne i Hænderne paa Folk, der slet ikke forstaa Livet«. Resultatet blev ovennævnte henvendelse, og at Friis Hansen kunne uddybe den i eget navn (jfr. Kristeligt Dagblad 1/4 og 3/4 1902). Der kom siden mere fra Kirkefondet.

Rigtig tak for god bistand til Rigsarkivets utrættelige medarbejdere, Arkiv og bibliotek på Kbh.s Rådhus, Lokalarkiverne i Århus, Odense, Aalborg og Randers samt til Kamma Struwe for gode drøftelser og tips.

Tak også for tildeling af Jens Nørregaards og Hal Kochs Mindefond til dækning af udgifter ved denne og en tidligere afhandlings udarbejdelse.

Summary

»Københavns Kirkefond« (the Church Fund of Copenhagen) and its antecedents have been described several times – recently by Kamma Struwe. This article is about its beginnings prepared by some years of cooperation between the grundtvigian Th. Skat Rørdam, who in 1895 became bishop of Zealand including Copenhagen, and a group of gifted

laymen who were passionately engaged in remedying the ailing church in the capital. In 1890 they had set to work on changing the conditions in the new parts of the rapidly growing city where the building of churches had almost stopped, and they had started collecting money to this end. The bishop and the laymen more or less agreed about the goal: to forward an active congregational life. They also agreed about the means to obtain this goal: more churches and more ministers. The ministers were to have a field of activity of manageable size so that people knew who their minister was and so that the minister was able to reach the members of his congregation.

The collaboration had started in a state church commission set up in 1890 to improve the conditions of the church in Copenhagen. During the following years it continued and with the creation of »Kirkefondet« in 1897 it got a permanent form. By the turn of the century it had collected money for 13 churches or church rooms and for the complete or partly payment of 21 ministers. In spite of the distrustfulness of Conservative ministers of the capital this voluntary work was integrated in the existing parish structure of the National Church because of the increasing understanding of the Ministers of Ecclesiastical Affairs for the work of the Church Fund.

This private work was indeed necessary because in the early eighteenthies the Danish politicians only half-heartedly went in for the idea that the state supported the building of churches. It was said that the capital was rich and could manage on its own. But actually the Parliament defied the words of the constitution that the state must support the National Church. For some time the municipality of Copenhagen was rather benevolent and donated building sites for churches as well as cash contributions. But the resistance against these measures increased, and the constitution also stated that nobody is bound personally to contribute to any other worship of God than his own.

In 1895 the Left Reform Party (Venstrereformpartiet) with J.C. Christensen as its leader gained the majority in the Danish Parliament and the opposition against the increasingly weaker Conservative governments continued to grow. The school teacher J.C. Christensen managed to change the resistance of his party against the state support of the building of churches: The constitution had to be respected. His party was able to tolerate that the municipality gave building sites for churches, but it strongly rejected the granting of money from the municipal budget for church building. In this respect the constitution was followed too. A real church tax the party found undesirable – also for the sake of the church itself since the resistance against it was so strong.

In 1900 J.C. Christensen introduced a bill about vestries in the parishes elected on a broad basis. This summoned a new era but bishop Rørdam and the governors of the Church Fund as a matter of course were against giving the majority of people so much influence. The bill also caused damage to the active congregational life in Copenhagen and what it had achieved.